

RECENZE

Antike Medizin Ein Lexikon, (Hrsg.)
KARL-HEINZ LEVEN.

München, C. H. Beck Verlag 2005,
 XLIV + 967 S. ISBN: 3-406-52891-0.

Seit den 70-er Jahren des 20. Jahrhunderts hat sich das Studium der Geschichte der antiken Medizin erfolgreich entwickelt und als Ergebnis dessen sind in der letzten Zeit mehrere wichtige Arbeiten zur Geschichte der antiken Medizin erschienen, z. B. J. JOUANNA, *Hippocrate*, Paris 1992; V. NUTTON, *Ancient Medicine*, London – New York 2004; F. STEGER, *Asklepiosmedizin*, Stuttgart 2004. Zweifelsohne gehört dazu auch das *Lexikon Antike Medizin*, das von dem Professor Karl-Heinz Leven im Jahre 2005 herausgegeben wurde. Der Herausgeber unterrichtet an der Universität Freiburg/Brsg. Medizingeschichte.

Im Vorwort weist Professor Leven darauf hin, daß die modernen altphilologischen Lexika wie „Der Kleine Pauly“ oder „Der Neue Pauly“ dieses Phänomen der antiken Kulturgeschichte ungenügend widerspiegeln. Die internationale Teamarbeit von mehr als 90 Autoren aus 13 Ländern soll diese Lücke schließen. In ungefähr ein Tausend Artikeln werden in der Antike vorkommende Krankheiten und medizinische Begriffe, bedeutende Ärzte und alle am „Gesundheitsmarkt“ beteiligten Gruppen, literarische Autoren und andere bedeutenden Persönlichkeiten mit ihrem Verhältnis zu der Medizin, einschlägige Quellenwerke, medizinische Theorien,

gesundheitspolitische und Therapiemaßnahmen, Heilpflanzen, Arzneimittel und Krankenversorgung erläutert. Es kommen auch ganz allgemeine Lemmata wie z. B. Farbe, Forschung, Fortschritt vor, in denen antike Vorstellungen von diesen für die Medizin bedeutenden Begriffen erörtert werden. Als Lemmata erscheinen auch solche Begriffe, die nicht aus der Antike stammen, z. B. Degeneration, Umweltverschmutzung, Kunstfehler. Der zeitliche Rahmen erstreckt sich von den archaischen Anfängen bis in die Spätantike.

Was den Aufbau eines Stichwortes betrifft, es wird zuerst Terminologie behandelt, dabei unterscheidet man, ob es „der Sache nach“ stimmt, oder ob es sich nur um eine terminologische Übereinstimmung handelt, dann kommt die Erörterung mit Verweisen auf antike Quellen, das Lemma endet mit Sekundärliteratur, bzw. mit Editionen und Übersetzungen, wenn es sich um ein literarisches Werk handelt.

Die einzelnen Beiträge sind auf einem hohen wissenschaftlichen Niveau und von den namhaften Wissenschaftlern geschrieben, Probleme werden als Probleme bezeichnet und nicht endgültig gelöst (z. B. die Frage, ob Celsus ein Laie oder Arzt war), der Umfang entspricht der Bedeutung des betreffenden Begriffes, das Ganze wirkt sehr ausgeglichen, vielleicht mit der Ausnahme von Pest, der verhältnismäßig viel Raum gewidmet wird (Spalte 684-691).

Bei einem *Lexikon* kann immer eine Frage entstehen, warum gerade dieser Begriff aufgenommen wurde und ein anderer nicht. In dieser Arbeit kann die gleiche Frage gestellt werden, z. B. warum Hand und Fuß als Lemmata vorkommen und Bauch und Knie fehlen. Von den Symptomen befinden sich im *Lexikon* z. B. Jucken, Schluckauf, aber

nicht Aufstoßen (ἐγυγή oft bei Galen), von den Therapiemaßnahmen z. B. Abführen, Schröpfen, aber nicht Gurgeln (γαργαρίζειν bei Celsus und bei den spätanatiken Ärzten). Von den Fuß- und Handdeformitäten werden Verrenkungen allgemein und Klumpfuß angeführt, es fehlen andere mit Hilfe von Adjektiven valgus und varus benannte Deformitäten. Manchmal kann man nicht als Lemmata Personen oder Begriffe finden, die in einem anderen Lemma genannt werden, z. B. Syennesis von Kypros, der sich im Text zweimal befindet (Spalte 170, 560) oder *horror vacui*, der nur unter Erasistratos erwähnt wird. Diskutabel ist der Stichwortname Verschwörung, unter dem die Fragen des Mißtrauens gegenüber dem manchmal unkontrollierbaren Wirken des Arztes behandelt werden.

Die Hinweise auf die Sekundärliteratur und Editionen sowie Übersetzungen sind unschätzbar, wir vermissen hier nur die CML-Edition des Leon des Arztes (Spalte 564).

Zusammenfassend kann man sagen, daß das *Lexikon* eine hervorragende Leistung darstellt, die zur Gewinnung der ersten und grundlegenden Information dienen wird. Es kann für mehrere Fachgruppen interessant und empfehlenswert sein, für Altphilologen, Mediziner, Historiker, Archäologen, sowie für medizineschichtlich interessierte Laien.

František Šimon (Košice)

PLATON, Zbrana dela, I-II, prevod in spremna besedila [překlad a průvodní texty] GORAZD KOCIJANČIČ.

Celje, Mohorjeva družba 2004, I, 1678 s., ISBN: 961-218-526-3; II, 1490 s., ISBN: 961-218-527-1.

První úplný překlad Platóna do slovinštiny

Dva mohutné svazky nedávno vydaného slovinšského překladu Platónových spisů, čítající dohromady přes 3 000 stran, by byly jistě kulturní událostí prvořadě důležitosti nejenom v zemi pod Triglavem. Autor prvního úplného převodu Platóna do slovinštiny Gorazd Kocijančič (*1964) se do tamějšího kulturního a intelektuálního života již stihl zapsat jako filozof, básník a překladatel více než výrazně. Z oblasti filozofie publikoval dvě knihy svých úvah o současném křesťanském myšlení (*Posredovanja* [Prostředkování], 1996, a *Med Vzhodom in Zahodom. Štirje prispevki k ekstatiki* [Mezi Východem a Západem. Čtyři příspěvky k ekstatice], 2004), v nichž se věnuje vztahům západní a východní křesťanské spirituality a zdůrazňuje význam apofatické či negativní teologie odmítající jakoukoli pozitivní výpověď o Bohu. Dále vydal pozoruhodnou sbírku básní *Tvoja imena* [Tvá jména], 2000 (s anglickým překladem Nike Kocijančič Pokorn), v podstatě řadu básnických reflexí nad seznamem řeckých jmen, která dává anonymní byzantský autor Ježíši jako bohočlověku a vykupiteli. Ve své druhé, nedávno vydaná sbírce s názvem *Trideset stopnic in naju ni* [přibližně: Třicet schodů a nejsme více], 2005, se pak vyrovnává s tématem smrti. Kromě své vlastní tvorby publikoval během devadesátých let v rychlém tempu velké množství překladů filozofických, teologických a básnických textů, především z řečtiny, heb-

rejštiny a němčiny. Z antické filozofie se jedná o zlomky presokratika Parmenida (1995), Proklovy *Základy theologie* (1999) a výbor z několika Platónových spisů (2002), jakousi předzvěst úplného překladu, dále se podílel na novém slovinském převodu bible, vydal šest svazků překladů z církevních otců, např. pouštní otce, Řehoře z Nyssy, křesťanské apologety, Maxima Vyznavače (1993-2000) či spolupracoval na přípravě výboru z Mistra Eckharta. Z moderní a současné filozofie přeložil Solovjovovy *Duchovní základy života* (2000), Lévinasův *Čas a jiné* (1998, s úvodním esejem), z básnických překladů jmenujme středověkého židovského básníka Haleviho, A. Silesia, P. Celana a výbor z řecké křesťanské poezie. V současné době připravuje G. Kocijančič k vydání překlad spisů Dionýsia Areopagity. Pro úplnost ještě dodáme, že kromě dalších překladů a jiných aktivit je G. Kocijančič rovněž zakladatelem mnohojazyčného internetového časopisu *Logos* (www.kud-logos.si), ve kterém jsou některé jeho texty a překlady k dispozici.

Rozmanitě filozofické, básnické a překladatelské zájmy slovinského tlumočníka Platóna spolu přitom zcela zřejmě souvisejí. Podobně jako francouzský filozof J.-L. Marion spojuje studium a překládání církevních otců se současnou (kontinentální) filozofií inspirovanou dílem E. Lévinase. (J. Hlebš ve své knize *Christliche Philosophie der Slowenen* klasifikuje G. Kocijančiče příznačně, byť poněkud schematicky jako postmoderního křesťanského myslitele.) Zdůrazněním významu apofatické teologie se zcela přirozeně dostává do blízkosti mystické a reflexivní poezie pokoušející se rovněž zachytit nevyjádřitelné. A konečně, apofatické myšlení se nerodí teprve s křesťanstvím, nýbrž vyrůstá z platónské tradice, na niž zejména řečtí otcové na-

vazovali. Jak přitom poznat tuto tradici lépe než intimním seznámením se s jejími stěžejními texty při překládání Parmenida, Prokla, Dionýsia Areopagity a na prvním místě Platóna?

Jako průvodce slovinským překladem G. Kocijančiče velmi dobře slouží závěrečné anglické shrnutí připojené na konec druhého svazku (*XI. The First Slovene Translation of the Collected Works of Plato*, II, s. 1487-1490). Ke srovnání se pak nabízí převod všech Platónových dialogů do češtiny, pořizovaný Fr. Novotným během zhruba prvních šedesáti let dvacátého století a v devadesátých letech znovu vydaný nakladatelstvím OIKOYMENH; naposled vyšel v roce 2003 jako opravené souborné vydání v pěti svazcích. První svazek slovinského překladu začíná (po nezbytném seznamu dialogů, zkratk a obecném úvodu, s. 13-33) úvahou *O převodu* ([O překladu], s. 34-47), v níž G. Kocijančič popisuje principy, ze kterých během překládání Platóna vycházel. Zatímco starší slovinské převody jednotlivých dialogů často usilovaly především o eleganci a bohatost stylu, a to i na úkor důsledného zachování stejných slovních ekvivalentů pro klíčové filozofické termíny a pojmy, nový překlad se snaží být věrný nejenom v případě jednotlivých filozoficky významných slov, nýbrž dokonce na úrovni jejich kořenů tak, aby i ve slovinstině byla patrná vzájemná příbuznost výrazů odvozených ze stejného základu. S tímto doslovným způsobem překladu by zajisté souhlasil i Fr. Novotný, který sám postupoval dosti analogickým způsobem (srov. např. jeho zdůrazňování „filologické věrnosti“ v *Doslovu překladatelově*, následujícím po překladu Platónových *Zákonů*).¹ Na rozdíl od něho však G. Kocijančič ne-

¹ Novotného způsob překladu ostatně G. Kocijančič vítá a v současné době jej

zvolil pro svůj slovinský převod mírně archaizující styl, jenž je pro Novotného překlady typický. Takový postup lépe odpovídá řeckému originálu, který je psán živou attičtinou čtvrtého století př. Kr. bez výraznějších archaismů. Plynulost slovinského převodu narušuje někdy pouze zmíněná snaha vytvořit překlad přiléhající co nejlíže k řeckému originálu, a to i na úkor elegance vyjádření. Totéž se však vytýká v případě některých jeho spisů i samotnému Platónovi. To, že se podjali překladu všech Platónových spisů, přitom jak G. Kocijančičovi, tak Fr. Novotnému umožnilo, aby jeho filozofii představili v jednotné terminologii. (Občasné nedůslednosti Fr. Novotného, které jsou dány skutečností, že jeho překlad vznikl v mnohem delším časovém rozpětí, se pokusili alespoň částečně napravit redaktoři souborného vydání.)

Jak již bylo zmíněno na začátku, Kocijančičův slovinský překlad je příhodně rozdělen do dvou svazků, z nichž první (po úvaze O překladu) obsahuje celé *Corpus Platonicum* ve slovinské, seřazené podle klasického pořadí devíti Thrasyllových tetralogií (podobně je tomu i v případě českého souborného vydání Platónových spisů), kdežto druhý poznámky k jednotlivým dialogům, Kocijančičův *Úvod do Platóna* ([*Úvod do Platóna*], s. 777-1257) a další nástroje umožňující hlubší studium Platónových textů, zejména rejstříky, obsáhlé bibliografie rozdělené podle jednotlivých témat, mapy a nákresy. Vlastnímu textu každého dialogu pak vždy předchází –

podobně jako u Fr. Novotného – stručný úvod, jenž se však nesnaží být jeho filozofickou interpretací, po něm následuje analytický přehled rozčlenění textu. Zatímco překlad sbírky Platónových listů našel u G. Kocijančiče své místo po Platónových spisech na konci prvního svazku, *Epigramy, Doklady Platónových nepsaných nauk a Pseudoplatonika (Spuria)* následují jako *Dodatek ke Corpus Platonicum (Dodatek h Corpus Platonicum, s. 645-775)* ve svazku druhém po poznámkách k jednotlivým dialogům. Antické zprávy o Platónových nepsaných naukách jsou přeloženy podle knihy M.-D. Richardové z roku 1986, opírající se o předchozí práce K. Gaisera, H. J. Krämera a dalších. G. Kocijančič se však nehlásí jednoznačně k této tzv. „tübingské škole“ interpretující Platóna výhradně prismaticem nepsaných nauk, nýbrž snaží se zaujmout komplexnější pozici mezi ní a „anonymním“ čtením Platóna, které se praktikuje v poslední době v amerických platónských studiích“. Svůj *Úvod do Platóna* tak koncipuje především jako výzvu a obrácení čtenáře k četbě platónských textů samých v celé jejich hloubce a složitosti. Platónova filozofie se totiž, dle jeho přesvědčení, ze samé své povahy vymyká všem pokusům vyjmout ji z prostředí dialogů a shrnout do souvislého a jednoznačného pojmového systému a paradoxně „existuje svou neexistencí“. V dramatickém prostředí dialogů, kde jejich různí účastníci diskutují při řešení různých filozofických problémů, se tak zabývají „samou filosofií a základními zásadami filozofického života a myšlení“ (II, s. 1488-1489). *Úvod do Platóna* se přitom skládá z nezbytné kapitoly věnované jeho životu a dílu (s. 780-797), po ní následují nástin platónské filozofie v celku (s. 798-820) a úvody do jednotlivých dialogů, tentokrátě však filozofické

---

považuje pro slovinské prostředí za potřebný, jak uvádí ve své recenzi nejnovějšího českého vydání Platónových sebraných spisů; srov. Keria. *Studia Latina et Graeca* 7/2, 2005, s. 103.

(s. 821-1049). Dvěma závěrečným kapitolkám věnovaným Platónovu vlivu (s. 1207-1250) a jeho filozofii pochoopené jako úkol svobodného myšlení (s. 1251-1257) předchází výklad základních pojmů, jejichž správné a důsledné přetlumočení je, jak víme, podle Kocijančiče zásadní (s. 1050-1206).

Pro českého čtenáře není bez zajímavosti, že velmi obtížně přeložitelný řecký pojem οὐσία je zde do slovinštiny převeden slovem „bitnost“, někdy užívaným v této souvislosti i v češtině, což umožňuje dobře ukázat jeho souvislost se jsoucím (τὸ ὄν) předkládaným jako „bivajoče“ a bytím (εἶναι), ve slovinštině „bit“ (1054-59). Fr. Novotný naproti tomu užíval pro οὐσία pozoruhodného výrazu „jsoucnost“, etymologicky odvozeného od „jsouc“, analogicky k řečtině, kde οὐσία vzniklo z particípie feminina οὐσα od slovesa být (εἶναι). Na tomto příkladě se možná ukazují odlišné přístupy obou překladatelů. (Dodejme jen pro pořádek, že Fr. Novotný poskytl podobně jako G. Kocijančič nástroje k četbě Platóna ve své čtyřsvazkové práci *O Platonovi*, 1948-9, 1970).

G. Kocijančič svým slovinským překladem sebraných Platónových spisů vykonal bezesporu významné a jen těžko zpochybnitelné dílo, jak co do kvality přetlumočení, tak doprovodných a výkladových materiálů napomáhajících porozumění Platónovu textu. Zařadil se tak mezi nemnohé znalce řečtiny, kteří dokázali pořídit úplný překlad *Corpus Platonicum*, jako byli např. M. Ficino, T. Taylor, B. Jowett, F. Schleiermacher (kterému se však nepodařilo přeložit zcela všechny dialogy), L. Robin či náš Fr. Novotný (ostatně viz Kocijančičova bibliografie překladů Platóna II, s. 1369-1370).

Vojtěch Hladký (Praha)

WOLFRAM LETZNER, Das römische Pula. Bilder einer Stadt in Istrien. (Sonderbände der antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie.)

Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern 2005, 107 S. ISBN: 3-8053-3472-9.

Nakladatelství Philipp von Zabern, k jehož produkci patří mj. publikace o jednotlivých částech někdejšího antického světa, vydává také reprezentativní svazky o konkrétních lokalitách.

Autor postupuje systematicky od zeměpisně-historického přehledu přes předřímské období k římské historii oblasti a k městu samotnému. V Pule se zaměřuje nejprve na hradby s branami, zásobování vodou, popisuje náboženské a hospodářské centrum – fórum, zábavu, bydlení, nekropoli a přechází do křesťanské obce a pozdní antiky. Nesactium, které je k publikaci přidáno pro svůj odlišný ráz i stav zachovanosti, zabírá ve výkladu mnohem méně místa.

Istrie a istrijsťtí piráti znamenali pro Řím neustálé znepokojení. Je tedy jen logické, že Římané usilovali už před 2. punskou válkou o ovládnutí neklidné a nebezpečné oblasti; potřebovali si na severu zajistit stabilní klid, což se jim však nepodařilo. Se zakládáním římských kolonií na začátku 2. století př. Kr., a především Aquileie, se sice posílil římský obranný systém na severu, istrijsťtí piráti však i nadále ohrožovali plavby v Jaderském moři. V roce 177 př. Kr. bylo obyvatelstvo Istrie poraženo a Řím tu převzal nadvládu; udělal však kapitální chybu: Původní obyvatelstvo vyhostil do zemědělsky nezajímavých oblastí, pročť musel počítat s nepřestávajícím odporem. Romanizace počala až koncem 2. století – do tohoto období spadá rovněž založení římské kolonie Pula. Odpor proti Římanům se v Istrii projevoval

opakovaně, např. v době, kdy Caesar bojoval proti Vercingetorigovi. V době občanské války mezi Caesarem a Pompejem se Istrijští postavili na stranu slabšího soupeře a napadali římské kolonie, mezi jinými i Pulu. Caesarova doba znamenala pro Illyricum pokojnější časy, po jeho zavraždění se Pula přidala opět ke straně odsouzené k porážce – k republikánům, a tím byl její další život stigmatizován. Celá oblast strádala ve válečných operacích, po Oktaviánově vítězství sem byli intenzivně usídlováni jeho stoupenci. Istrie se pak spolu s Galií Cisalpinou dostala do správy Itálie, stala se z ní regio X (Venetia et Histria). Další vývoj oblasti již plně korespondoval s římskou historií. Za Diokleciánových reforem zůstala Histria součástí diecéze Itálie; při dělení římské říše se stala součástí Západu. Po zániku impéria ji ovládali – tak jako Itálii – Ostrogóti, v následujícím období však připadla Východu. Koncem 6. století vpadli do oblasti Langobardi a současně zde zvýšili svůj tlak i Slované a Avari. Romanizované obyvatelstvo se stáhlo do měst na jaderském pobřeží.

Recenzovaný svazek dokladuje zašlou historickou slávu dnešního především turistického chorvatského města Pula, které většina našich turistů zná jen pro jeho proslulý, dobře zachovaný amfiteátr. Kdo si však najde více času, přečte si publikaci a vydá se za pulskou historií, objeví mnohá zajímavá místa, pozná římskou architekturu i něco z římského každodenního života. Pula má totiž mnoho zachovaných památek, což dokládá i bohatá fotografická dokumentace knihy, podle níž je možno se ve městě velmi dobře orientovat. Autor se zaměřil na širší okruh čtenářů a – jak sám v předmluvě zdůrazňuje – buď zcela vynechal kontroverzní témata, jež by vyžadovala

hlubší diskuse, nebo je přenesl do kritického aparátu.

Jana Kepartová (Praha)

JIRÍ ŠUBRT, *Římská literatura*.

Praha, OIKOYMENH 2005, 502 s. ISBN: 80-7298-095-5.

V nedávné době vyšla kniha Jiřího Šubrtu představuje první pokus o české originální vědecké dílo o římské literatuře od vydání práce Ferdinanda Stiebitze *Stručné dějiny římské literatury* (poprvé 1967, 1991 čtvrté vydání). Autor je odborníkem na předmět dané práce: je odborným asistentem Katedry klasické filologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve své pedagogické a vědeckovýzkumné činnosti se věnuje problematice římské literatury, především pozdní antiky.

Kniha je rozdělena do čtyř oddílů: I. *Období republiky*, II. *Augustova doba*, III. *Rané císařství* a IV. *Pozdní císařství*. Při pouze povrchním přelétnutí těchto názvů by čtenář mohl podlehnout mylnému dojmu, že se jedná o periodizaci literatury vystavěné podle politických peripetií římského státu. Nic by se však nerozcházel s pravdou více než tato unáhlená klasifikace: Autor vychází důsledně z procesu literárního vývoje jako svého druhu autonomní části kulturního spektra Říma, přičemž k politickým dějinám poukazuje jen tehdy, pokud závažnějším způsobem spoluurčují charakter daného literárního období. Za nejvíce charakteristický rys práce pak považují její pojetí římské literatury jako celostního a souvislého kulturního jevu, v němž jsou všechny jeho etapy a části plnohodnotné s ohledem na adekvátnost literární

odpovědi své době: „Pozdní antika bývá často vnímána jen jako zvláštní přechodné období mezi vlastní antikou a středověkem, které nemá nárok na vlastní identitu... Ve skutečnosti ale pozdní antika představuje zcela svébytnou kulturně historickou epochu, lišící se v řadě aspektů jak od klasické antiky, tak od středověku“, píše autor kupříkladu v úvodu k oddílu *Pozdní císařství* (s. 351). V oddílu *Rané císařství v kapitole Divadlo a drama* (s. 222n.) můžeme zase číst pod nadpisem *Divadlo na přelomu republiky a císařství*: „Naše představy o antickém divadle jsou totiž zkresleny naprostou odkázaností na texty zachovaných her a s tím souvisejícím přeceňováním úlohy literárního dramatu. Díky tomuto optickému klamu nám často uniká skutečnost, že pravou zlatou érou římského divadla nebyla doba Plauta a Terentia, ale období konce republiky a především raného císařství.“ Jiří Šubrt tak s analytickou důsledností vždy znovu a znovu poukazuje k dostupným faktům, historickým pramenům i méně známým okolnostem, jež provázejí dynamiku literárního procesu, a bouří celou řadu zakořeněných mýtů a polopravd o něm.

Předností knihy je dále také to, že kombinuje souvislý literárně-historický výklad s doplňující slovníkově-encyklopedickou informací po straně hlavního textu, typograficky řešenou do dvou paralelních sloupců. V nich jsou shromážděna základní data o životě a díle v hlavním textu uvedených autorů, což umožňuje odlehčit jej a neupadnout do přílišného didaktismu. Kniha je tak přístupná nejen odborníkům či studentům daného oboru, ale i laikům hledajícím čtivé základní uvedení do problematiky. Tím nechceme říci, že Šubrtova práce, ač postrádá poznámkový aparát, nesplňuje přísnější kritéria práce vědecké.

Právě naopak: Autor neopomíjí uvádění latinských literárních termínů jako *elocutio novella*, jež ovšem okamžitě doprovází adekvátním překladem (doslova „novoučký styl“, s. 264), nebo použije pro objasnění rétorického postupu v křesťanské apologetice latinský právní termín pro obrácení obvinění proti žalobci: *retorsio criminis* (s. 360). V jednotlivých kapitolách jsou také hojně originální latinské citace, vždy doprovázené buď stávajícím českým literárním překladem nebo překladem samotného autora, pokud se jiného nedostává. A jsme-li již u Šubrtova jazyka, je nutno vyzdvihnout, že je kultivovaný, výrazově přesný, svěží a často i zábavný, vyhýbající se obrátům jako „... vystupovali před publikem se svými verbálními show“ (o profesionálních rétořech císařské doby, s. 265), nebo „Holá pravda (*nuda veritas*) je krásná sama o sobě, zatímco lež potřebuje rétorický ‚make-up‘“ (o jazyku křesťanské apologetiky, s. 366).

Jestliže bych chtěl obzvláště vyzdvihnout kvalitu některé z kapitol díla, byl bych v nelehké situaci: natolik se jedná o kompaktní celek, kde každá jeho část je umně zahrnuta do jeho vyznění. Přesto považuji za obzvláště zdařilé pasáže o rétorice z doby republiky, kapitolu o Vergiliově a jeho díle a rozbor děl básníků i prozaiků tzv. stříbrného období (dlužno říci, že i tohoto lehce matoucího pojmu užívá autor jako šafránu). Nejvíce si však dovoluji ocenit oddíl IV. *Pozdní císařství*, a to ze tří důvodů: jednak pro již výše zmíněné zrovnoprávnění této mnohdy podceňované literární doby, jednak pro komplexní pohled na tuto literaturu, kdy se neodděluje písemnictví světské od křesťanského, ale poukazuje se na jejich vzájemné vztahy a propojenost a posléze i pro zasvěcený vhled do děl jednotlivých autorů. I zde je Jiří Šu-

brt věrný metodě svého literárně-historického a literárně-vědného rozboru a neomezuje se tak na pouhé přehledy obsahů děl, jak jsme toho často svědky zvláště v případech křesťanských autorů.

S autorem bych polemizoval pouze v několika málo bodech. K nim patří názor na Catullovy milostné verše: „Ve skutečnosti není vůbec nutné hledat v tomto cyklu stopy nějakého reálného milostného vztahu“ (s. 95), stejně tak i názor na obdobnou ryze literární konstrukci římské milostné elegie: „Celé to zamilované vzdychání a přísahání věrnosti jediné ženě není ve skutečnosti víc než rafinovaná literární hra, kterou autor hraje se svým čtenářem a která má s realitou jen velmi málo společného“ (s. 185). Souhlasím s autorem publikace do té míry, že zde pochopitelně existují literární vzory, které autor následuje, jako v Catullově případě řecká básnička Sapfó, ale zároveň musím oponovat, že žádný básník nežije v nějakém literárním vzduchoprázdnu odděleném od osobního života nepropustnou hranicí a zvláště jeho současníci, jimž byly koneckonců básně adresovány, by takovou hru, vzhledem k římské realistické povaze, často s nelibostí prohlédli.

Celkově si však Šubrtova kniha zasluhuje, dle mého názoru, velice kladné přijetí. Jednak vyplňuje důležitou mezeru v domácí odborné tvorbě v tak závažné oblasti, již nepochybně antická literatura v celkovém kulturním rozhledu reprezentuje, jednak svou formou i obsahem představuje doklad tvůrčího přístupu k této problematice a cenný nástroj k jejímu hlubšímu poznání.

Jan Janoušek (Olomouc)

CHRISTOPH MARKSCHIES, *Mezi dvěma světy. Dějiny antického křesťanství.*

Přeložila KATEŘINA RYNEŠOVÁ.

Praha, Vyšehrad 2005, 256 s. ISBN: 80-7021-775-8.¹

Christoph Marksches (*1962),² v současné době profesor starších církevních dějin (patristiky) na Humboldtově univerzitě v Berlíně, je, lze snad říci že v celoevropském měřítku, jedním z nejznámějších a „nejpopulárnějších“ odborníků na ranou církev. Toto renomé mu náleží právem; jeho dosavadní bibliografie čítá na čtrnáct samostatných monografií a přes stovku odborných článků na tak rozmanitá témata, jako je gnóze, trojiční nauka ve staré církvi, Suger ze St. Denis a Dionýsios Areopagita či Ambrosius z Milána. Německý originál jeho knihy *Zwischen den Welten wandern. Strukturen des antiken Christentums*, tedy doslova „Putování mezi (dvěma) světy. Struktury antického křesťanství“, jejíž český překlad se dnes pod pozměněným názvem dostává díky nakladatelství Vyšehrad do rukou čtenářů, vyšel poprvé v roce 1997 a v roce 2001 se v Německu dočkal druhého vydání. Překlady do světových jazyků následovaly téměř okamžitě: nejprve anglický (London 1999), dále španělský (Madrid 2001), italský (Milano 2003) a japonský (Tokio 2003). Čeština je tedy pátým jazykem, do něhož byla Markschesiova práce přeložena, a to

¹ Elektronická verze recenze je dostupná na portále *Iliteratura, litterae antiquae*, <http://www.iliteratura.cz/c1a-nek.asp?polozkaID=18159>.

² Tedy nikoli roku 1965, jak je uvedeno na přebalu recenzované knihy; srov. oficiální webové stránky http://www2.hu-berlin.de/theologie/kg/markschies_kurzinfo.htm.

na české poměry velmi brzy po vydání originálu. Už jen za tuto promptnost si Vyšehrad zaslouží pochvalu. Vezmeme-li dále v úvahu, že se k českému čtenáři dostává jedna vůbec z prvních moderních publikací zabývajících se obecně fenoménem raného křesťanství, který navzdory své popularitě jinde ve světě je u nás stále ještě do velké míry ignorován či mu až na několik výjimek není věnován soustavný badatelský zájem, je jasné, že jde o počín nesmírně vítaný a potřebný.

Zvolený český podtitul *Dějiny antického křesťanství* je poněkud zavádějící. Markschiesova kniha totiž není striktně chronologicky uspořádanou příručkou historie církve, což autor sám výslovně říká v úvodu (s. 9). Jeho cíl byl zdánlivě mnohem skromnější, o to však pro čtenáře přitažlivější: Markschie se zaměřuje „nejen na klasické ‚instituce‘ dějin křesťanství..., ale také na historicky relevantní fenomény, kterým se dostalo zasluženě pozornosti až v posledních desetiletích: zbožnost jednotlivých členů společenství a celých skupin, ale i různorodé sociální podoby křesťanství v antice císařské doby“ (*tamtéž*). Neméně důležitým aspektem, který má autor neustále na zřeteli napříč celým svým textem, je ono „putování mezi dvěma světy“, a to jak ve směru horizontálním, tak vertikálním. V horizontále Markschie odkazuje k pohanskému kontextu raného křesťanství, jenž formující se křesťanské náboženství po dlouhou dobu obklopoval a byl jak jeho inspiračním zdrojem, tak předmětem ostré kritiky. Naopak ve směru vertikálním má na mysli ono neustálé směřování k „druhému břehu“, jenž byl pro rané křesťany jejich pravým a skutečným domovem, kam toužili odejít.

Autor zvolil pro svůj záměr formu jakési kontinuální narace, přičemž látku rozdělil do tří velkých tematických cel-

ků, které jsou dále členěny na několik podkapitol. Po úvodním, historicko-sociálním přehledu (*Antické křesťanství – prostor a čas*, s. 13-48) se zaměřuje na „Jednotlivce“ (s. 49-132), tedy zjednodušeně řečeno na život křesťana od narození, resp. konverzi po jeho smrt (včetně vlastní náplně křesťanského života), dále na „Formy života“ (manželství, mnišství atd., s. 133-157) a konečně na „Společenství“ (církevní obec a její fungování, s. 158-200). Kniha končí *Závěrem*, v němž se Markschie zamýšlí nad důvody úspěchu křesťanství v antické společnosti, následují poznámky k textu a soupisy pramenů, literatury a rejstříky (s. 207-252).

Úvodní kapitola lokalizuje fenomén křesťanského náboženství s ohledem na dějiny (pozdně) antického světa. Markschie zde, vypůjčíme-li si název klasické Harnackovy práce, načrtává misie a šíření křesťanství od jeho počátků coby „židovské sekty“ až k přerodu ve státní náboženství a k proskripci pohanství ve čtvrtém století, přičemž si všímá i christianizace celé zastřešující kategorie, v níž tato změna probíhala, totiž času a jeho sakralizovaných jednotek. Již od prvních stran je přítom pro Markschieův výklad charakteristické směřování *in medias res*; jednotlivá historická fakta či data, jejichž vysvětlení by čtenář očekával v klasických dějinách rané církve jako nezbytný předpoklad navazujících informací, jsou autorem užívány téměř výhradně jako nástroje, jejichž prostřednictvím se specifikuje a ilustruje pojednávané téma či jeho část.

Nejrozsáhlejší část knihy, věnovaná křesťanskému jednotlivci, tak otevírá tu v těsnější, tu ve volnější logické návaznosti to, co Markschie právě probral v předešlém odstavci, celou plejádu témat, kterým bývají jinak často věnovány samostatné studie či dokonce monogra-

fie – iniciace do pohanských mysterijních kultů a jejich souvislost s rity provázející konverzi ke křesťanství, potraty, narození a pojmenovávání dětí v pohanské a křesťanské společnosti, různá data Kristova narození, průběh křtu, ale například i vznik biblického kánonu, fenomén mučednictví a význam mučedníků v rané církvi atd.

Poslední dvě kapitoly, které zkoumají nejružnější raně křesťanské struktury především s ohledem na místo jednotlivce uprostřed společnosti, a to jak jeho minoritních souvěrců, tak po dlouhou dobu pohanské majority, jsou zaměřeny jednak na společenství osobní a intimní, tedy na společenství manželů a na manželství jako instituci vůbec, a dále na křesťany stále prosazovanější alternativu manželství, totiž na asketický život v odříkání. Velkou pozornost konečně Markschieš věnuje i fungování křesťanského společenství, které se záhy zformovalo v hierarchizovanou instituci církve, vysvětluje její základní principy i kultovní úkony, ale popisuje kupříkladu i typy budov, v nichž se tyto úkony odehrávaly.

Z celé knihy jasně prosivá Markschiešova nevšední erudice a obrovská zběhlost v rozmanitých literárních i neliterárních památkách prvních křesťanských staletí. Svě vývody opírá kromě literárních dokladů o památky hmotné kultury (v knize nalezneme deset užitečných vyobrazení), sekundární literaturu cituje zřídka, naopak vydatně čerpá z převážně raně křesťanských pramenů, a to včetně obvykle jen málo využívaných syrských textů, koncilních kánonů, papyrů nebo nápisů. Stejně tak je nezpochybnitelná jeho schopnost vybrat z těchto textů právě ty pasáže, jež jsou svým často anekdotickým stylem čtenářsky velmi vděčné, a přitom dobře ilustrují tezi, kterou se Markschieš snaží rozvinout. *Cum grano salis* by se tedy dalo říci, že pouze

vybírání z primárních pramenů vděčně anekdoty, které pak vysvětluje či koriguje svým komentářem.

Pracuje-li někdo metodou, kterou si Markschieš zvolil, vystavuje se logicky námitkám ohledně opomenutí jednoho či druhého fenoménu, který lze v kontextu dějin rané církve považovat za stěžejní. Nejinak je tomu i s touto knihou: Kupříkladu v souvislosti s formováním biblického kánonu nepadne ani zmínka o Markiónovi ani o před hieronymovských latinských překladech Bible, natož o Muratorioho kánonu; vysvětluje-li Markschieš ritus křtu v rané církvi, překvapí, že ani nezmíní Tertullianův spis *De baptismo* či jednu ze základních součástí tohoto ritu, tzv. abrenunciační formulí; jeho výklad exorcismu ulpívá na povrchu a čtenář se nedozví, jak vlastně probíhal; při výkladu o manželství a mnišství by snad bylo namísto očekávat alespoň obšírnější zmínku o misogynním naladění antické společnosti, které je patrné v dílech i těch nejvýznamnějších církevních spisovatelů; Markschiešovo hodnocení situace křesťanů uprostřed (v té době stále ještě) pohanského světa, kteří podle něj „v provinčních městech jako například Kartágo... přišli do přímého styku s římským státem a jeho orgány jen zřídka“ (s. 129), lze označit za hrubě zjednodušené, stejně jako jeho poznámku, že křesťanský všední život se od toho pohanského odlišoval jen málo (s. 126) – připomeňme jen instituci podívaných, jejichž pořádání bylo spojeno s většinou svátků, které v pozdní antice vyplňovaly až polovinu roku, při účasti na nichž křesťané přišli do kontaktu nejen s římským státem, ale i s jeho kultem, a naopak pokud se jich neúčastnili, byli stigmatizováni obklopující pohanskou většinou atd.

Prvků, které mohou jednotliví čtenáři z řad odborníků považovat za funda-

mentální a jež v Markschesově knize chybějí, by se samozřejmě dalo nalézt mnohem více, vždy podle jejich subjektivních preferencí. Tyto námitky jsou ovšem stejně samozřejmě zpochybnitelné právě díky své subjektivnosti. Problém, jenž je po mém soudu mnohem závažnější než absence některých problémů či jevů raného křesťanství, je však spjat s publikem recenzované publikace. Markschesova studie je knihou populárně vědeckou, jejíž čtivost vyplývá do značné míry z již zmíněné autorovy práce s prameny. Sáhnu po ní tedy zřejmě především lidé, kteří se s fenoménem raného křesťanství budou chtít obecně seznámit, případně studenti z řad teologů či filozofů. Právě oni však mohou být navzdory vnitřní logice Markschesova členění látky zaskočení jistou neuspořádaností sumy poznatků, prezentovaných ve velkých „narativních celcích“, z nejrůznějších oblastí života rané církve ze všech koutů obrovského římského impéria a v časovém rozpětí téměř pěti staletí. Podobná kniha, jakou předkládá autor, má jistě své hluboké opodstatnění; jde spíše o to, zda díky šíři jejího záběru čtenáři neulpí jen na povrchu, naplnění pouze blíže nekonkretizovatelným pocitem fascinace z fenoménu, o němž právě dočetli. I kdyby tomu tak ale bylo, lze to považovat skutečně za nedostatek?

Na závěr se podívejme na recenzovanou knihu z hlediska jejího českého zpracování. Překladatelka svazku Kateřina Rynešová odvedla velmi solidní práci, jak pokud jde o vlastní přetlumočení, tak s ohledem na nelehké formální nuance přepisu antických jmen či způsobu odkazování na antické prameny. Přesto by v eventuálním dalším vydání bylo dobré dotáhnout ji do konce. V textu samém lze bez poměrování s německým originálem nalézt jen nepatrné množství míst, kde český překlad působí poněkud

nezvykle („projít po obrácení [tj. ke křesťanství] vzdělávacím kánonem“, s. 53; „Ty, který jsi od dětství vyučován ve víře, této pravdě stále ještě nedosvědčuješ?“, s. 77; „Křesťané se vyznačují, i když se angažují pro manželství, vědomím jeho předběžnosti“, s. 133; „určují však tuto vládu blíže jako milující starostlivost a podřízení jako solidární způsobení se“, s. 135; „v Dúra našli archeologové fragment řeckého papýru evangelijní harmonie“, s. 170). Co naopak četbu českého textu poměrně zatěžuje, je překladatelčina občasná snaha kondenzovat po německém vzoru souvětí pomocí velmi dlouhých větných členů v platnosti atributu, jež předřazuje substantivu, k němuž se celá vazba vztahuje („zde zaujala poprvé i nežidy zřejmě ze židovské obce vzešlá skupina těch, kteří“, s. 17; „že za touto podle židovského kalendáře řídící se praxí Velikonoc“, s. 45; „téměř sto padesát let po Ježíšovi a ještě jím samým povoláných lidech“, s. 187).

Tiskové chyby jsou řídké a z větší části se omezují na poznámky za textem. Pro přepis antických jmen a původně řeckých slov je zvolena jakási střední varianta, kterou u nás propaguje např. nakladatelství Oikúmené, jež přepisuje českými dlouhými vokály pouze řeckou omegu, étu a dvojhlásku ou (a nikoli např. dlouhé řecké a, i, nebo y). Řecká a latinská vlastní jména jsou ponechána ve své původní podobě, s výjimkou těch případů, kde zřejmě podle názoru redaktorů existuje vžitá česká alternativa: v knize tak vystupuje nikoli Tertullianus (v této podobě zřejmě omylem jen na s. 126), ale Tertulián, Cyprián, Justin, Řehoř z Nyssy, ale již Grégorios Thaumaturgos, Kléméns Alexandrijský či Jan Cassianus; Basileios Veliký je pak uváděn i jako Basil Veliký. Názvy citovaných antických děl jsou ve většině přípa-

dů uváděny v českém překladu, avšak jindy, aniž by byl vysvětlen důvod, jsou ponechány v latinské verzi: např. Iulianus, *Contra Christianos* (s. 207, pozn. 7), Aristeidés, *Oratio* (s. 208, pozn. 44, 45), Augustin, *Sermo* (s. 208, pozn. 46), Palladios, *Historia Lausiaca* (s. 214, pozn. 246) atd. Možná by bylo dobré vysvětlit tuto strategii v ediční poznámce, která ke knize připojena není.

Ocenění zasluhuje české zpracování Markschiesem uváděných bibliografií, jež jsou doplněny o česká vydání sekundární literatury a především citovaných pramenů. Zmíněn je např. i zbrusu nový Pavlíkův překlad Theodórotova spisu o syrských mniších (vyšlo v listopadu 2005), naopak u některých titulů jejich český překlad z neznámého důvodu chybí (Claudianus, Iulíanus Apostata, Quintilianus – u něho není omylem uveden původní název díla, ale jen jeho německý překlad, Suetonius).

Co dodat? Vyšehrad si svou agilní nakladatelskou politikou, jejímž výsledkem je i publikace Markschiesovy studie, připsal další kladné body a jako první alespoň částečně zaplnil citelnou mezeru, která u nás v oblasti knih o raném křesťanství zeje již mnoho let. Doufejme, že si z něj ostatní nakladatelství vezmou příklad.

Petr Kitzler (Praha – Olomouc)

ALFONS FÜRST, Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike. Freiburg – Basel – Wien, Herder Verlag 2003, 335 S. ISBN: 3-451-27722-0.

Jen rok po souborném komentovaném vydání korespondence mezi Jeronýmem a Augustinem (*Augustinus – Hieronymus, Epistulae mutuae. Briefwechsel,*

übersetzt und eingeleitet, Turnhout 2002) vyšla Alfonsi Fürstovi (*1961), profesoru teologie na Westfälische Wilhelms-Universität v Münsteru, nová odborná publikace věnovaná prvnímú z pisatelů dopisů, sv. Jeronýmovi. Autor si v ní klade za cíl napravit špatnou reputaci, jež provází tuto kontroverzní postavu už od dob Lutherových, a to nejen v protestantských kruzích. Chce ukázat, že tento církevní otec navzdory své poněkud „excentrické“ (s. 15) povaze a některým problematickým osobním rysům byl jedním z nejvzdělanějších křesťanských intelektuálů své doby, a u něhož došlo ke vzácnému spojení výjimečné filologické erudice s nadšením pro spiritualitu východního mnišství. Právě tato kombinace předurčila Jeronýma k tomu, aby přiblížil myšlenky poustních otců západní, latinsky vzdělané intelektuální elitě a učinil je pro ni přijatelnější. Fürstova studie se proto zaměřuje na dvě klíčové dimenze Jeronýmovy osobnosti, které autor v podtitulu označuje jako „Askese und Wissenschaft“, a představuje stridonského rodáka především jako „entuziastického asketu“ (s. 43) a filologicky erudovaného učence a biblického exegetu.

Tomuto záměru také odpovídá členění první poloviny Fürstovy studie, v jejímž názvu se opakuje podtitul „Askese und Wissenschaft“. Už na první pohled je ale zřejmé, že poměr mezi oběma sledovanými aspekty Jeronýmovy osobnosti je značně nevyvážený. Zatímco „askezi“ je vyhrazeno pouhých třináct stránek, Jeronýmově dráze biblického překladaatele a exegety je věnováno plných osmdesát (tj. šestkrát tolik). I když je tento nepochopitelný (Jeroným je dnes znám převážně jako překladatel a vykladač Bible), přece jen vysvětlit podstatu a kontext Jeronýmova asketického působení na tak malém prostoru je téměř nad-

lidský úkol. Proto také tato část vynívá spíše jako stručné kompilační shrnutí nejnovějších trendů v bádání na dané téma a zaměřuje se především na dvě otázky: na proměny asketického ideálu v průběhu 4. stol. (*Wandlungen eines Ideals*) a na atraktivní problém Jeronýmova vztahu k bohatým římským aristokratkám, které se přiklonily k životu v sexuálním odříkání (*Die Frauen um Hieronymus*). V první části této kapitoly (která se opírá o studii S. D. Drivera *The Development of Jerome's Views on the Ascetic Life*, in: *RthAM* 62, 1995, s. 44-70) autor ukazuje, jak fenomén mnišství ztrácel v průběhu 4. stol. svůj radikálně-protestní náboj a byl postupně integrován do hodnotového systému pozdně antické společnosti. Přizpůsobení asketických ideálů životnímu stylu římské aristokracie vedlo na jedné straně ke splývání duchovní a světské elity, na straně druhé ke snaze eliminovat některé extrémní a bizarní projevy východního poustevnictví. Právě Jeroným byl podle Fürsta ztělesněním tohoto vývoje a měl značný podíl na tom, že učení východních poustevníků zdomácnělo v římských salónech. V druhé části (jež čerpá zejména z vynikající studie B. Feichtingerové *Apostolae apostolorum. Frauenaskese als Befreiung und Zwang bei Hieronymus*, Frankfurt a. M. 1995) pak autor sleduje Jeronýmův pobyt v Římě a jeho vztahy s římskými aristokratkami hledajícími v asketických myšlenkách možnost úniku ze zaběhaných společenských konvencí.

Jak už bylo řečeno, jádrem Fürstovy studie je kapitola věnovaná Jeronýmově překladatelské a exegetické činnosti. Zde se autor detailně zabývá základy a předpoklady Jeronýmovy nevšední učenosti, tj. především antickým filologickým a rétorickým vzděláním (které budoucí překladatel Bible zčásti absol-

voval u proslulého gramatika Donata), dále jeho obsáhlou knihovnou, jež patřila k jedné z nejlepších v pozdní antice, jeho kontakty a přátelskými vazbami na nejvýznamnější křesťanské intelektuály a také jeho výjimečnými jazykovými znalostmi. Jeroným nejenže ovládal řečtinu a latinu, což v té době zdaleka nebylo mezi církevními otci samozřejmé, ale rovněž se jako prakticky jediný ze svých soupeřů naučil hebrejsky natolik, aby mohl korigovat pasáže latinského překladu Starého zákona podle originálního znění. Kromě toho zřejmě zvládl i základy aramejštiny, i když o úrovni jeho znalostí tohoto jazyka se vedou mezi badateli stále spory. Tyto jazykové schopnosti učinily z Jeronýma jednoho z nejvýznamnějších překladatelů své doby, který přeložil z řečtiny do latiny díla některých řeckých teologů (A. Fürst podává velice užitečný celkový výčet všech Jeronýmových překladů), ale také jednoho z první teoretiků překladu, jenž sepsal nejstarší pojednání věnované překladatelským metodám (*De optimo genere interpretandi*). Hlavní výzvu Jeronýmova překladatelského umu byla ale revize latinských překladů Bible, jimiž ho pověřil ještě v době jeho pobytu v Římě papež Damasus. Hlavní část tohoto úkolu ovšem Jeroným realizoval až v době svého betlémského pobytu, kdy se rozhodl zrevidovat latinský překlad Starého zákona, a to nejen na základě Septuaginty, ale i původní hebrejské Tóry. Právě Jeronýmova překladu Bible a postupům, jež přitom užíval, věnuje A. Fürst podstatnou část svého pojednání o „Wissenshaft“. Ve výkladu o tomto jeho životním překladatelském projektu nechybí ani oddíl věnovaný genezi *Septuaginty* a různým variantám řeckého překladu Starého zákona, rozkolísanosti a variabilitě starolatiných překladů a také Jeronýmova vztahu k hebrejské-

mu originálu (*hebraica veritas*). Poslední část pojednání o „Wissenschaft“ je pak zasvěceno Jeronýmově exegetické činnosti a jeho komentářům k vybraným částem Starého a Nového zákona. O tom, že této části studie věnoval autor mnohem více pozornosti, svědčí i množství odkazů na prameny, především na Jeronýmovy listy a úvody k překladům a exegetickým spisům.

U profesora teologie je poněkud překvapivé, že větší pozornost soustřeďuje spíše na sociologické než na teologické souvislosti Jeronýmova působení, autor tím ale vychází vstřícně dobovým trendům v bádání o tomto církevním otci. Snaží se rekonstruovat duchovní svět, v němž Jeroným vyrostl a působil, jeho vzdělání, kontakty a společenské vazby, jeho odborné i kulturní zázemí, včetně literatury, jež na něj působila (oddíl *Bücher* pokoušející se o výčet některých titulů obsažených podle svědectví v Jeronýmově knihovně patří k těm nejzajímavějším). I když nejde o biografii v pravém slova smyslu, autor samozřejmě nepouští biografické hledisko ze zřetele a soustřeďuje se na klíčová období Jeronýmova života: pouštní epizodu v Sýrii, římskou asketickou misi a pobyt v betlémském klášteře, kde překladatel Bible strávil posledních téměř třicet let svého života. Ukazuje přitom Jeronýma jako „excentrického“ a vzdělaného outsidera, který zůstal ve své době nepochopen a jehož kvality dokázala ocenit až pozdější doba (mezi čtyřhvězdí nejvýznamnějších latinských církevních otců byl autor *Vulgaty* zařazen až v raném středověku). Jako věčného štvance, jenž našel klid teprve ve svém dobrovolném vyhnanství v Betlémě, kde se mohl zcela oddat své překladatelské a exegetické práci a odkud jen občas a z odstupeu glosoval historické katastrofy a dogmatické spory zmítající touto neklidnou dobou.

Vlastní odborná studie ale zahrnuje, jak již bylo řečeno, pouze polovinu Fürstovy publikace. Zbytek tvoří různé dodatky, jako je Jeronýmova stručná biografie (jež působí možná trochu nadbytečně), dále obsažný prosopografický slovník zahrnující většinu postav, s nimiž byl Jeroným v kontaktu a které zmiňuje ve svých dopisech, a také antologii reprezentativních úryvků z Jeronýmových spisů, na nichž je ilustrována jeho „Askese und Wissenschaft“. O užitečnosti těchto appendixů jistě není třeba pochybovat a zvláště prosopografická část je pro čtenáře Jeronýmových dopisů nepostradatelná, přesto tento „slepenec“ vzbuzuje trochu rozpaky a maně se vkrádá pochybnost, zda autorovi nešlo spíše o doplnění počtu stránek na potřebné pensus.

Jiří Šubr (Olomouc)

IOHANNES HYMONIDES DIACONUS ROMANUS, Vita Gregorii I Papae (B.H.L. 3641 – 3642), I, La tradizione manoscritta. A cura di LUCIA CASTALDI. (Archivum Gregorianum I.) Firenze, SISMEL – Edizioni del Galluzzo 2004, LII + 435 pp. ISBN: 88-8450-110-5.

V roce 2004 se slavilo výročí 1400 let od smrti Řehoře Velikého († 12. 3. 604 v Římě). Pro tuto příležitost byl italským ministerstvem kultury již na začátku roku 2002 při Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino (SISMEL) ve Florencii ustaven zvláštní (více než dvacetičlenný) výbor Il Comitato Nazionale per le Celebrazioni del XIV Centenario della morte di Gregorio Magno, který měl a stále ještě má za úkol připomenout toto významné výročí řadou pu-

blikací a konferencí. Z celkem šesti konferencí, jež zatím (v letech 2003-2005) proběhly, stojí za připomenutí alespoň dvě: *I „Dialogi“ di Gregorio Magno* (21.-22. 11. 2003 ve Florencii), věnovaná textové tradici *Dialogů* a jejich nejstarším překladům do národních jazyků, a *Gregorio Magno e l'agiografia tra VI e VII secolo* (10.-11. 12. 2004 ve Veroně). V roce 2004 byla také založena ediční řada *Archivum Gregorianum*, v jejímž rámci dosud vyšly čtyři publikace a několik dalších by se mělo objevit v nejbližší době.

Jako vůbec první svazek řady *Archivum Gregorianum* vyšel v roce 2004 první díl k plánované edici *Život Řehoře Velikého* od Johanna Diacona (označovaného také jako Hymmonides či Patronymikon), který výrazně přispěl (stejně jako třeba Paulus Diaconus či Isidor ze Sevilly) k propagaci gregoriánského kultu. *Vita Gregorii* vznikala v sedmdesátých letech 9. století přímo na žádost papeže Jana VIII., a její součástí se tudíž mohly stát také texty dopisů z papežských register. Edice se ovšem dočkáme teprve ve druhém (doposud nevydaném) dílu, ten první obsahuje především (s ohledem na značné množství dokladů) nezbytný katalog všech kodexů, v nichž se *Vita Gregorii* dochovala. Sestavila ho Lucia Castaldi, badatelka k danému úkolu více než povoláná, neboť rukopisnou tradici tohoto díla se zabývala již ve své diplomové (1993) i doktorské (1997) práci.

Celá kniha je rozdělena do čtyř celků. První z nich tvoří krátký úvod, doplněný o bohatou bibliografii (s. XV-XLIII), která sestává převážně z katalogů rukopisů jednotlivých knihoven a v menší míře také z monografií k dějinám těchto knihoven a studii ke konkrétním rukopisům. Celá úvodní část je zakončena dvěma abecedními seznamy rukopisů,

v prvním z nich jsou kodexy řazeny podle místa uložení, v druhém podle sigel. Jádrem celé publikace je samozřejmě vlastní katalog, v němž se opět uplatňuje abecední pořádek podle místa dochování (s. 1-365). Obsahuje podrobné informace k celkem 146 dokladům přímé tradice Hymmonidova *Života sv. Řehoře*. Většinu rukopisů studovala vydavatelka buď přímo v knihovnách, nebo na mikrofilmu (což je vždy odlišeno grafickými značkami); pokud jde o deperdita (hlavně z 2. světové války), byla odkázána na starší katalogy, v ostatních případech z katalogů vychází minimálně. Každý popis je uveden obligátními údaji o stáří rukopisu, psací látce, počtu folií, rozměrech kodexu a jeho původu. Dále se zmiňuje případné členění textu do sloupců, struktura kodexu a někdy se tu objevují také údaje o obsahu, a to tehdy, pokud jiné části kodexu s *Vita Gregorii* nějakým způsobem souvisí či by mohly souviset (např. patří ke stejnému žánru). U vlastní řehořské legendy se potom uvádí její celkový rozsah a také rozvržení jednotlivých částí – u každé ze čtyř knih je zaznamenán incipit, explicit a příslušné folio (totéž platí, pokud jsou součástí textu také dopisy z papežských register). Poslední odstavec je věnován poznámkám o majitelích rukopisu a knihovnách, jimiž kodex v různých dobách prošel. Tato část je co do množství informací zpracována nerovnoměrně, podle toho, zda bylo možné osud rukopisu vůbec vysledovat. Celý popis je zakončen základní bibliografií k danému rukopisu, respektive knihovně, v níž je uložen. Na katalog navazuje třetí oddíl – tvoří jej čtyři různé seznamy – nejprve seznam důležitých tisků s informacemi k tištěné tradici Řehořových děl, s nimiž se *Vita* často společně vydávala. Ve druhém seznamu je vyjmenováno dvanáct kodexů, které patrně dnes již fyzicky neexistují

nebo je nelze spolehlivě identifikovat s žádným dochovaným exemplářem. Poté následuje seznam šestnácti rukopisů, u nichž katalogy mylně uvádějí, že je jejich obsahem dílo Johanna Diacona – zde se vydavatelka snaží zjistit, o jaký hagiografický text se ve skutečnosti jedná. Konečně na závěr je zařazen seznam rukopisů s jinou tradicí – tyto rukopisy obsahují *Vita Gregorii* ve zkrácené podobě (ať již jakýmkoli způsobem). Celou knihu zakončují rejstříky – mj. je tu rejstřík všech zmiňovaných rukopisů, děl a autorů a také rejstříky jmenný a místní.

Je škoda, že se z publikace nedozvídáme, jaké postavení mají jednotlivé rukopisy v celé tradici, jak jsou mezi sebou alespoň ty nejdůležitější rukopisy spřízněné a o které vůbec jde. To zřejmě prozradí až samotná edice. Co v edici patrně nebude, a přímo by se přitom nabízelo ke zkoumání, je kontext, v jakém se *Vita Gregorii* v rukopisech nejčastěji vyskytuje. Vydavatelka sice příležitostně uvádí některá další díla z obsahu kodexu, nic z toho ale bohužel nevyvozuje. Jistě by se dalo vysledovat, s jakými spisy se Hymnonidovo dílo obvykle vyskytuje pohromadě, jak často byly vedle něho zapsány do kodexů řehořské hagiografické texty jiných autorů, za alespoň stručnou zmínku v úvodu by také stály např. kodexy s zároveň co nejpěstřejší či nějak neobvyklou skladbou. Kniha si ovšem neklade za cíl být něčím víc než katalogem, a v tomto ohledu je zvládnuta velice dobře. Doufejme, že druhý díl bude zpracován stejně důkladně a že se ho dočkáme již brzy.

Alespoň stručně bych ještě ráda zmínila další tituly, jež byly doposud v řadě *Archivum Gregorianum* publikovány. Rovněž v roce 2004 vydala Teresa De Robertis dva svazky zlomků Řehořových *Homiliae in Hiezechihelam*, dochovaných v rukopise florentské Biblioteca

Riccardiana a představujících patrně nejstarší znění tohoto textu – *Un nuovo testimone delle „Homiliae in Hiezechihelam“*. *Il palinsesto Riccardiano 12212 (Ilias Latina)*; k edici patří také CD-ROM s příslušnými fotografiemi. V loňském roce (2005) vyšly *Morali di santo Gregorio papa sopra il Libro di Iob*, tedy překlad Petrarkova přítele Zanobiho da Strada a Giovanniho da San Miniato do tzv. volgare (editorem je Giuseppe Porta). Zatím nejmladším svazkem (s pořadovým číslem čtyři) je obsáhlá bibliografie k Řehoři Velikému – *Gregorio Magno. Bibliografia per gli anni 1980-2003* o 353 stranách (vyšla opět pod SISMELE v roce 2005). Sestavila ji Francesca Sara D'Imperio, která přepracovala a doplnila starší bibliografické soupisy: *Bibliografia di Gregorio Magno (1890-1989)*, a cura di Robert Godding, Roma, Città Nuova, 1990; *Una bibliografia di Gregorio Magno e gli orientamenti degli studi gregoriani negli ultimi decenni*, Invigilata lucernis 13-14 (1991-1992), s. 259-268. Jak je vidět (i když odhlédneme od celé řady dalších připravovaných knih), daří se výročí Řehořovy smrti oslavit skutečně důstojným a úctyhodným způsobem. Z tohoto hlediska je snad uspokojivé, že i tato zatím poslední bibliografie k Řehoři Velikému bude velice brzy zastaralá a vyžádá si další doplňky.

Dana Růžičková (Brno)

New Studies on Yale Manuscripts from the Late Antique to the Early Modern Period, (ed.) **ROBERT G. BABCOCK**.

New Haven (Conn.), The Beinecke Rare Book and Manuscript Library 2005, 165 pp., figs. ISSN: 044-0175.

Sborník je dobrým příkladem vědeckých aktivit spjatých s rukopisnou sbírkou velké americké knihovny a univerzity. Yaleská univerzita v New Haven (Connecticut), vlastní vzácnou sbírku starých knih a rukopisů (*Beinecke Rare and Manuscript Library*), vydává časopis *The Yale University Library Gazette* a *Supplementa* (již sedm svazků), která informují o fondech, knihovních konferencích a vědeckém zpracování pramenů.

První svazek *Beinecke Studies in Early Manuscripts* (Suppl., 1991) obsahuje příspěvky, jež připravil mezinárodní kolektiv znalců rukopisů pozvaných u příležitosti 25. výročí (1988) založení Beineckovy sbírky. Publikace měla především upozornit na význam rukopisné kolekce.

Druhý svazek *Old Books, New Learning: Essays on Medieval and Renaissance Books at Yale* (Suppl., 2001) zahrnuje příspěvky z konference v dubnu 1998, na níž profesori a studenti Yaleské univerzity pojednali o vztazích mezi Západem a Východem nazíraných prizmatem kodexů. Kromě rukopisů západní proveniencí tak byly představeny i rukopisné knihy Předního Východu.

Třetí svazek z roku 2005 (v celkovém pořadí sedmý) přináší studie graduovaných učitelů a studentů věnované různým aspektům studia středověké knihy. Práce odrážejí zájmy studentů a směřují k problémům středověké hudby, dějin univerzit a latinského písma. Publikace by však zároveň chtěla naznačit, jak vel-

ký důraz je při výuce kladen na práci s prameny. Českých kulturních dějin se žádná z představených prací nedotýká. K užitečnému zamyšlení mohou však i nás oslovit zajímavé stati JENNIFER L. SISK *A History Book for Schoolboys (MS 956)* a MARGARET S. HADLAY *Residential College Rules in Leipzig in the Early Sixteenth Century: The Poem Carmen statuta comprehendens modumque vivendi honestum scholarium sive studentum (MS 209)*.

Fondy Beineckovy knihovny jsou stále doplňovány nákupy rukopisů a rukopisných fragmentů sahajících od pozdní antiky až po raný novověk. Většinu akvizicí financují členové Beineckovy rodiny. Řediteli sbírky a redaktoru supplement Robertu G. Babcockovi lze jen blahopřát a doufat, že i české knihovny se dočkají vzdělaných mecenášů.

Pavel Spunar (Praha)

BOHUMIL VYKYPĚL, Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích.

Brno, Masarykova univerzita v Brně 2004, 237 s. ISBN: 80-210-3377-0.

Tvůrce publikace nesoucí podtitul *Etymologie jako věda historická* – známý mimo jiné také studií o vývoji české deklinace (*Dvě poznámky k vývoji české deklinace*, Brno 2000) – zde shrnuje výsledky získané na základě disertační práce, kterou obhájil v roce 2001. Úctyhodný rozsah použité literatury naznačuje hloubku a závažnost vědecké práce i Vykypělovu erudici v daném tématu. Obširné dílo obsahuje tři tematické bloky. První pojednává o germánských titulech, druhý o slovanských a třetí klade pozornost na baltské paralely. Rozsah třetí

části naznačuje nejednoznačnost a hypotetičnost vyzkoumaných tezí o baltských šlechtických titulech. Každý blok nese tři tematicky odlišné části: *rex*, *nobiles*, *dux*.

Analýza limitovaná atomizací problematiky šlechtické terminologie v germánských, slovanských a baltských jazycích je dána již samou podstatou zkoumaného lexika. Autor vidí etymologii jako velmi podstatnou pomocnici pro porozumění historie. V *Úvodu* stanovuje cíle a možnosti etymologie jako vědy vzhledem k historii, tím často navazuje na teze de Saussura a dochází k následujícímu vymezení cílů etymologie. Etymologie chce zjistit: 1/ slootovornou bázi a slootovornou motivaci v okamžiku vzniku slova, nebo 2/ určitý zdroj přejetí a jeho příčinu. Poté vyvstává další úkol, a to stanovit období, kdy slovo vzniklo. Ideální situace nastává ve chvíli, kdy máme pro etymologické bádání k dispozici vývody lexikálně-historického výzkumu. Taková situace se ovšem v případě šlechtických titulů vyskytuje málokdy. Zatímco slootovorba hledá slootovornou bázi a motivaci v doložených systémech, etymologie tak činí v systémech nedoložených (rekonstruovaných). Motivaci je třeba rozčlenit na dvojí: synchronní a diachronní. Synchronní motivace zobrazuje schopnost slova poukazovat ke skutečnosti prostřednictvím jiného slova, diachronní vyjadřuje zdůvodnění slova, odpovídá nám na otázku, proč byl jev pojmenován právě takovým způsobem a proč nese určitý konkrétní příznak. Specifickou kategorií zůstávají v systému kalky a přejímky, jejichž genezi lze vysledovat jen velmi obtížně, neboť možnost odhalení systému je značně komplikovaná.

Přestože si Vykypěl v celé publikaci počíná velmi profesionálně, na s. 16 se nevyhnul subjektivnímu a možná i nea-

dekvátnímu názoru na atraktivnost vědního oboru fyzika, mluví zde o „nepřitažlivosti“ fyziky pro lidi fascinované historií. Činí tak při klasifikaci cílů zkoumání historie, kdy tuto disciplínu vymezuje. Jsem přesvědčen o tom, že nelze hledat nutnou přímou souvislost mezi stavem být fascinován historií a být málo fascinován fyzikou.

Kategorii šlechtických titulů nazírá ze dvou úhlů pohledu: 1/ užší pojetí = pozitivní, kdy šlechta představuje skupinu lidí s konkrétními atributy, 2/ širší pojetí představuje princip dělení lidí, který není nutně vázán na čas či prostor – vymezení opoziční = vymezení negativní.

Autor si všímá fenoménu suveréna, do kterého vřazuje i kategorii krále, který subsumuje celou komunitu a je možno jej vřadit do kategorie šlechty. Na konci každého úseku autor shrnuje poznatky, ale závěr, jenž by hodnotil vědecké vývody celé rozsáhlé práce, chybí. Otázkou zůstává, zda při vědomí fragmentárního charakteru zkoumání specifického lexika by bylo vůbec možné k syntetizujícím obecným závěrům dospět, či by šlo spíše o simplifikaci.

Pro ilustraci budeme věnovat pozornost podkapitole *Nesmrtelná Římská říše* v úseku pojednávajícím o germánských titulech, posléze se zaměříme na úsek slovanských termínů, a to konkrétně na část III. – *vojevoda: jak dokázat kalk?* Císař je tu vymezen jako první člověk v čele římské říše. *Proprium Caesar* bylo původně rodovým jménem Iuliů a po Gaiu Iuliovi bylo součástí jmen i následujících římských císařů. Cesty přejetí výrazu *Caesar* do jednotlivých germánských jazyků však autor nepovažuje za zcela jasné. Např. gótské *kaisaris* se pokládá za zcela jasné. Později v byzantské řečtině dojde k nahrazení na βασιλεύς. Vykypěl eviduje i jinou možnost, a to že slovo *kaisaris* se mohlo do góštiny do-

stat díky Germánům, kteří obývali prostor mezi Galy a Římany. Užití *propria Caesar* ve výše uvedeném významu bylo příznačné pro prostředí germánské a zpočátku i řecké. Naopak v románských jazycích se vžilo označení *imperātor*, utvořené od verba *imperāre*. Autor si též v *Dodatku I.* všímá rozdílnosti časové kontinuity existence císařství z hlediska teritoriálního, z čehož plyne i míra závažnosti funkce císaře. Východořímská říše trvala prakticky bez přerušení a její císař byl považován za absolutního suveréna, zatímco na Západě měl funkci „nadrřízeného“ nad nadřízenými. Obecně lze konstatovat, že přijetí pojmenování často odhaluje prostředníka, v němž má svůj původ, kterým se slovo dostalo do systému, ne vždy se však jedná o hypotézu zcela přesvědčivou a jasnou.

Zpětným postupem lze vysvětlit některé autorovy teze, respektive vznést otázku o možnostech nazírání. Zvláště při zdůvodnění složitějších zpětných postupů je ovšem možné v některých případech uvažovat i o dalších interpretacích, např. A. Erhart a R. Večerka v *Úvodu do etymologie* (Praha 1981, s. 108) sledávají možné vysvětlení vzniku složeniny typu *bratřsestra* s významem ‚sourozenci‘ (SJS I, Praha 1966, s. 143) jako u kompozita *malbžena* (muž a žena) > *manžel*. V Ostromirově evangeliáři čteme konkrétní formu *bratřsestroma* – tedy jde o „duálum tantum“. Na rozdíl od druhého případu však nelze na první vztáhnout možný proces „dedualizace“. Již jen výraz *sourozenci* není zcela přesná paralela. Výhodou kompozit obecně je významová exaktnost, explicitnost a analytičnost. Významově šlo o dva sourozence, konkrétně bratra a sestru. Vzhledem k výše zmíněnému výskytu je jasné, že nelze lexém považovat za juxtapoziční. Tzv. konektémem je zde pádová koncovka, tedy tvrdý jer. Může

se však jednat z hlediska vzniku o typově stejná kompozita. Vraťme se k retrakci v šlechtických titulech. Autor, který čerpal z mnohé citované literatury, vychází z dosavadního bádání a vlastní hypotézy se snaží dokládat. Prostor, který poskytuje při takovém přístupu tato disciplína, není velký. Např. hypotéza změny *gv-panъ na *pán* (česky a slovensky *pán*, rusky *pan*, staročesky *hpán*), kdy autorovo zdůvodnění změny *župan* → *pán* vymizením termínu *župan* v češtině a polštině nepůsobí přesvědčivě. Několik šlechtických titulů přejala polština právě z češtiny. Mechanické krácení nemůžeme na tento typ vztáhnout. Vysvětlení pro změnu délky samohlásky *-a-* je jasné (náhrada délky za jer). Ke konkrétní etymologii příbuzného šlechtického termínu *župan* lze podotknout, že právě slovtvorný inverzní postup by mohl vysvětlovat genezi termínu. Zpětný postup (retrakce) byl nejspíš v praslovanštině častý a běžný jev. Možnost výkladu tímto způsobem, tedy vznik maskulina z původního feminina *panie* na *pán*, by za jistých okolností mohla být považována za věrohodnou, přesvědčivou. K tomu A. Erhart a R. Večerka: „Rovněž k *pani* přitvořené *pán/pan* bylo dříve názvem vysoké šlechty, než se ujaly od 17. stol. nové názvy cizí typu *baron* aj. k staršímu už *hrabě* apod.“ (A. ERHART – R. VEČERKA, *Úvod do etymologie*, Praha 1981, s. 108). Dle oblastí eviduje Vykypěl důležitost dalších termínů, pro západoslovenskou oblast je to stč.-lat. *suppanus*, v oblasti východoevropské je pro etymologický výklad psl. *županъ* podstatná psl. *župa*. Rozhodně však zůstává i po různých hypotézách spornou laryngální hláska přítomná v stč. *hpán*, potažmo i celý termín. Rejzek sledává jako klíčovou otázku, zda je toto *h-* etymologické, či pouze protetické, sám se přiklání dle dokladů k první možnosti (srov.

J. REJZEK, *Český etymologický slovník*, Praha 2001, s. 444 a 752). Výklad, kdy pán vzniká z psl. *panъji, považuje za nepřilíhš pravděpodobný. Etymologické *h-* jej vede k uznání *гъпанъ jako oslabené varianty k *županъ (od ide. **geu-*), což plyne k přijetí hypotézy vzniku slova župa z ide. *geupā – jáma. Významový posun od „jámy“ ke „správnému celku“ je však komplikovaně vysvětlitelný. Další možnosti výkladu slova župa pak poukazují k avarským kořenům, k čemuž není mnoho dokladů.

Příkladem Vykypělova hlubokého explikujícího vhledu je rozbor kompozita *vojevoda*. Jedná se o složeninu velmi starou a z hlediska užití frekventovanou, což je dáno již strukturou lidské společnosti dříve i v současnosti. Autor si je vědom, že často bývá považována za kalk ze sthn. *herizogo*. Takový výklad nabídl jako první A. Meillet, dále byl tento termín některými vědci přejímán (např. A. Vaillant), ale odmítla jej např. R. M. Cejtlinová. Kompozita se zadním členem deverbativním jsou ve staroslověňštině velmi častá, z hlediska kvantitativy jako typ zřetelně převažují, pod podmínkou, že uvažujeme v rámci širšího okruhu památek, tak jak byly zohledněny pro tvorbu SJS. Psl. *vojevoda tvůrce práce rekonstruuje mimo jiné na základě výrazů: staroslověňské *воѣвода* (vojevůdce), řecké *ἡγεμών*, *στρατηγός* (o různých úřednicích, zejm. ve městech a v římských provinciích) atd. K tomu lze podotknout, že v případě stsl. dokladu máme k dispozici i druhý význam (SJS I, s. 217): *vladař, místodržitel, kníže, vévoda*... Otázkou však i zde zůstává, nakolik jsou výše zmíněné ekvivalenty přesné a věrohodné. Na otázku, zda se setkáváme s kalkem či ne, nejspíš není jednoznačné odpovědi. První předpoklad byl splněn, když autor ve shodě s D. Šlosarem (*Kompozita diachronně*, Brno 1999)

uznává existenci psl. kompozit. *Vojevoda* patří mezi kompozita, která pocházejí z předpísemného období slovanštiny. Ta jsou většinou z oblasti rodinných vztahů (mezi ně náleží i výše zmíněné *bratřestra*), nebo označují právě vojenské či civilní hodnostáře a dále pocházejí z oblasti přírody. Takové výrazy nemají svůj protějšek v řečtině (srov. E. VLÁHOVÁ, *Slavia* 65, 1996, s. 262). Po rozboru systémových předpokladů zkoumá Vykypěl kritéria posouzení, jestli je tento konkrétní výraz kalkem, posléze si odpovídá na dvě otázky. Na první pozitivně, to když hovoří o tom, zda si jednotlivé části kompozit odpovídají. Druhá otázka rozebírá existenci konkurenčního nesložného, případně zjevně nekalkovaného výrazu. Právě na tuto otázku s největší pravděpodobností nemůžeme odvětit zcela jednoznačně. U historických paralel psl. *vojevoda takový důkaz nenacházíme. Autor zmiňuje i argument R. M. Cejtlinové (*Лексика старославянского языка*, Москва 1977, s. 228), že – pokud jde o staroslověňštinu – četnost slova a hojnost jeho derivátů svědčí proti kalkování, a velmi bystře usvědčuje irelevantnost takového tvrzení, když tento výrok považuje pouze za důkaz zakotvenosti v mluveném úzu, a ne za doklad nekalkování, neboť výraz mohl být kalkován v dobách dřívějších a později vejít do úzu.

Celkově lze konstatovat, že se setkáme s velmi vyspělou vědeckou prací, která nese známky simplifikace a přináší cenné poznatky v oblasti historické sociální stratifikace.

Lukáš Zábranský (Praha)

HANA ŠEDINOVÁ, Drahokamy Svatováclavské kaple.

Praha, vydavatelství Petr Rezek 2004, 215 s., 67 obr. příloh, angl. Summary. ISBN: 80-86027-19-8.

Hana Šedinová zúročila v této knize své jedinečné znalosti a zkušenosti v oblasti symboliky drahých kamenů; tento zájem, původně vlastně terminologický, u ní vzbudila její práce nejprve na excerpce pro mineralogická hesla *Slovníku středověké latiny v českých zemích* a pak na překladu šestnácté knihy Isidorových *Etymologií*. Nezůstalo však u lexikografie, terminologie a pak identifikace Isidorových kamenů a kovů, Hanu Šedinovou záhy začala přitahovat symbolická funkce těchto předmětů, a to jak v literatuře, tak ve výtvarném umění. Tak se z filoložky-lexikografky stala (alespoň podle mínění posuzovatelky s filologickou erudicí) i kompetentní historička a interpretka určité oblasti výtvarného umění.

Architektura výzdoby Svatováclavské kaple v chrámu svatého Víta byla jakožto sakrální centrum české státnosti několikrát popsána a v posledním století se stala předmětem několika umělecko-historických rozborů. Jejich autoři se v hrubých rysech vzato shodují v názoru, že půdorysná dispozice kaple, její architektura a stejně tak i výzdoba, jejíž podstatnou součástí je drahokamová inkrustace, koresponduje s apokalyptickým (*Apoc.* 21,10nn.) zobrazením Nebeského Jeruzaléma; někteří z těchto historiků poukazují samozřejmě i k jiným souvislostem – především ke kontextu s výzdobou kaplí na Karlštejně, ke Karlově pravděpodobné inspiraci francouzským sakrálním uměním, k jeho vášni k relikviím, k eventuální příbuznosti popisem chrámu sv. Grálu ve staroněmecké skladbě Mladší Titulel. S per-

spektivou toho, k čemu nakonec H. Šedinová svými rozborů dojde, je zde vedle zmíněné teze o Nebeském Jeruzalému z Janovy *Apokalypsy* nejdůležitější názor Jaromíra Homolky, který v *Ostatkových scénách* v kostele P. Marie na Karlštejně znovu nejen zdůraznil vztah Karla IV. k relikviím, ale poukázal též na rozšiřování i stupňování kultu Kristova kříže a dalších nástrojů Kristova umučení. (K výskytu obrazu Nebeského Jeruzaléma v českém prostředí, k jeho různým dřívějším pojetím, jež snad mohla ovlivnit i daný kontext, upozorňují na publikaci A. Merhautové a D. Třeštíka *Ideové proudy v českém umění 12. století* z roku 1985, kde k tématu najdeme dvě studie.)

Ke svým vlastním závěrům se Hana Šedinová poctivě dopracovala spleť možných i pravděpodobných inspiračních zdrojů inkrustační výzdoby Svatováclavské kaple. Již v závěru do jistě míry stále předběžné kapitoly, která podává popis drahokamové výzdoby Svatováclavské kaple a dalších souvisejících památek, nepochybuje, že „motiv kříže, a to zvláště jeho drahokamová podoba, měl pro Karla IV. zásadní význam a hrál důležitou roli jak ve výzdobě kaplí na Karlštejně, tak i v ikonografii kaple sv. Václava v pražské katedrále“ (s. 36). Inspirační zdroje jsou pak probrány ve dvou celcích – nejprve je řeč o středověkém výtvarném umění, další kapitola (s. 82-149) pokračuje výkladem o Písmu a o exegetické literatuře. Tuto kapitolu považují pro literárně historickou a vůbec filologickou stránku publikace za podstatnou: Autorka sleduje informace, jež získáváme o drahokamech v Písmu, dále v biblických komentářích (včetně bohemikálních) a v dalších žánrech středolatinské literatury, snaží se pak získat alespoň rámcovou představu o textech, jež mohl znát a z nichž mohl čerpat sám Karel IV., a vyhledává zmínky o draho-

kamech v jeho literárním díle. – Na základě údajů všech těchto spisů se pak autorka snaží o výklad symboliky drahokamů, jichž bylo při výzdobě Svatováclavské kaple použito. Prokazuje přitom spolehlivou znalost středověkého zacházení s významem, jaký nesly drahokamy, zlato, perly a také barvy ve středověké literatuře a teologické exegezi, zvláště své lexikografické práci vděčí za dobrou orientaci v různých výrazech, jimiž byly označovány barvy drahokamů, umí zacházet s existencí předjeronýmovských latinských překladů Bible (je samozřejmě, že nemůže uvést všechna relevantní místa z dosavadní křesťanské literatury). K tomu, že si byly již patristika a pak středověk explicitně vědomy významu, jaký mají drahokamy v exegezi, si zde dovolím uvést Augustinovo místo z *De doctrina christiana* (II, XVI, 24) – v českém překladu zní: „To se týká i znalosti kamenů... například víme-li o karbunkulu, že ve tmě svítí, objasní nám to i mnohá temná místa v biblických knihách, která o něm figurativně mluví, a stejně tak se nám často zavrou dveře k pochopení, nevíme-li nic o berylu nebo o diamantu.“

Hana Šedinová pak podává své řešení panovníkovy ideové koncepce Svatováclavské kaple. Přiznává, že v architektuře kaple i v její drahokamové inkrustaci lze vidět symboliku Nebeského Jeruzaléma, domnívá se však zároveň, že v kapli lze nalézt rysy, které s touto teorií zcela nesouznějí, nebo jsou s ní dokonce v rozporu. Podle ní lze drahokamy ve Svatováclavské kapli chápat jako symbol ctností světců a jejich odměny v nebeském městě, a zároveň jsou připomínkou ctností pro církve bojující, výzdoba tedy ukazuje jak k budoucí obci vyvolených, tak k obci současné. Autorka si dále klade otázku, zda tou hlavní úlohou kaple není ještě spíše a více připomínka Ježíše

Krista a jeho zjevení a zaslíbení spásy, které se naplnilo jeho smrtí a zmrtevýchvstáním; k tomuto názoru ji vede skutečnost, že právě zelené, červené a purpurové drahokamové desky inkrustací i kameny, jimiž jsou vyzdobeny kříže a svatozáře, jsou podstatnou součástí pašijového cyklu nástěnných obrazů: celkový efekt vyvolává hlubokou spoluúčast s Ježíšovým utrpením. Za podstatné považují spolu s autorkou přítomnost relikvií umučení Páně a zobrazení nástrojů umučení – *arma Christi* a vůbec důraz na kříž jako nástroj Kristova ponížení a smrti a posléze i vítězství a oslavení.

Celý velmi zdařilý text Hany Šedinové pro mne mříí k závěrečným stránkám vlastního výkladu (nemám teď na mysli samotný *Závěr* na s. 177-178), který klade poselství Svatováclavské kaple v její architektuře a výzdobě do souvislosti s dobou spiritualitou. Některé její rysy byly právě v souvislosti s panovníkovou zbožností dosti zevrubně i výstižně popsány v dosavadní historiografii – Šedinová cituje Spěváčkovu i Seibtovu monografii i významný příspěvek F. Machilka, doporučila bych obrátit alespoň v seznamu literatury čtenářovu pozornost ke Kalistově knize o Karlově duchovní tváři a k nedávné publikaci U.-B. Hergemöllera *Cogor adversum te* (Warendorf 1999). V centru této spirituality stojí důraz na Kristovo lidství a na soucit s jeho utrpením; je ji možno chápat na jedné straně jako spontánní pokus o překonání chladného odstupu scholastické spekulace a na druhé straně jako zvnitřnění zbožnosti důrazem na lásku k Ježíši – člověku (odtud také silný impulz k rozvoji mariánské úcty a k úctě eucharistické, o níž se autorka ostatně na s. 175 v samotném závěru zmiňuje) oproti bázni vůči trestajícímu Kristu – Bohu. Autorka v této souvislosti při-

pomíná první výraznější projevy této polohy víry na počátku 14. století v *Pasionálu abatyše Kunhuty*, zmiňuje se dále o duchovní lyrice této doby, o úctě k trnové koruně (jež má i státně politický význam) nebo ke kopí, kterým byl na kříži proboden Ježíšův bok, o *imitatio Christi*, která se v jistém smyslu stala heslem doby a s níž se v jedné z jejích variant setkáme v přípravné fázi české reformace již právě v době Karla IV.

Jana Nechutová (Brno)

MARTIN WIHODA, Zlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti.

Praha, Argo 2005, 306 s. ISBN: 80-7203-682-3.

Jako dvacátý šestý svazek *Edice historické paměti* vydalo v minulém roce nakladatelství Argo knihu Martina Wihody o Zlaté bule sicilské. Čtenář ne zcela zasvěcený, tedy takový, který není právě historikem a dokonce historikem mediévistického zaměření, je nejprve vystaven překvapení nad informací, že Zlatá bula sicilská není jen onen jeden slavný dokument, nýbrž soubor tří listin, a hned poté údivu dalšímu – nad tím, že o této notorické památce je možno říci leccos dosud nevyřčeného a neznámého. K tomu, aby se dosud neznámé ozřejmilo a svěřilo tisku, je ovšem třeba, jak ukázala i Wihodova kniha, dvojího: za prvé znovu přečíst prameny a za druhé položit si nad nimi nové otázky.

Autor nejen že přečetl ony basilejské dokumenty z roku 1212 (a samozřejmě celou přebohatou historiografii ke svému tématu), přečetl také mnohé, co jim předcházelo, co s nimi bylo současné

a co následovalo. A to už je ona nově položená otázka, kterou M. Wihoda vložil do podtitulu své knihy. Z této otázky také vycházejí jednotlivé kapitoly: *Vrstvy paměti*, *Paměť listiny*, *Paměť v listině*, *Listina v paměti*, *Místa paměti*. Máme před sebou pozoruhodnou a evidentně plodnou oscilaci mezi na jedné straně postmoderním přístupem k dějinným událostem, který relativizuje dění samo poukazem na subjektivní ráz a tudíž omezenou spolehlivost našich v čase vzdálených pramenů, na straně druhé moderní až pozitivisticky přesnou práci s prameny, k níž historika vede právě ono vědomí jejich problematické spolehlivosti. Jinými slovy, práce s něčím tak subjektivním a nespolehlivým jako je „paměť“ může vést k objektivnímu a spolehlivému ověření toho, co se skutečně stalo či co se stát vůbec nemohlo.

Píše-li zde o této knize nikoli historik, nýbrž filolog – latinský medievista, nemůže se kompetentně zabývat ani otázkou Zlaté buly, ani Wihodovým řešením záhady „Mocran et Mocran“, ba ani teorií nebo skutečností historické paměti. Píší tuto zprávu vlastně proto, abych znovu upozornila, že i diplomatické památky jsou součástí středověké literární produkce. Jinak jen mohu upozornit na několik detailů, jež v kompetenci filologa jsou. Obrat „kníže knížat“ (s. 61), jímž Wihoda překládá spojení *duci principali*, rozhodně není překladem správným a bez konzultace s originálem by u čtenáře vyvolával nepatřičnou asociaci (J. Kejř, jehož zde autor v poznámce 177 cituje, tato slova nepřekládá). Zejména v poznámkovém aparátu uživatele u latinských pasáží zbytečně ruší grafická nedopatření (přehlédnutí správného písmene nebo „překlep“), do textu samého se vloudilo několik, většinou však nepodstatných chyb v překladech. Např. na

s. 62 pozornějšího čtenáře zarazí vzhledem ke kontextu formulace překladu z Jarlocha, že Jindřich VI. poslal do Čech biskupa „slavně obdařeného“ – originál citovaný v poznámce zní „solempniter investitum“. Správně překládá toto místo František Heřmanský (*Letopis Vincentiův a Jarlochův*, Praha 1957, s. 166) slovy „slavnostně mu uděliv investituru“, M. Wihoda však převzal starší, nepřesný překlad V. V. Tomka z *Fontes rerum Bohemiarum*. Vůbec jsem při studiu recenzované knihy postrádala údaje o tom, odkud je vzat který překlad (takovou informací nenacházím v poznámkách ani v seznamu pramenů), či zda někde překládal autor sám. Autorovým překladem je např. citace z *Chronica regia Coloniensis* (ediční řada *Monumenta Germaniae Historica*) na s. 65: „... rozhodnutím knížat odňal [sicilský císař Ota IV.] království české králi Otakarovi a v přítomnosti županů a mnohých šlechticů země vyznamenal šesti praporci jeho syna“ – orig. „regnum etiam Boemiae abiudicatum Odacrio regi per sententiam principum, filio ipsius presentibus supanis et pluribus nobilibus terrae, cum 6 vexillis assignat“, kde se neříká, že by byl Vratislav vyznamenán šesti praporci, hovoří se však o tom, že mu bylo přiřčeno české království (to samozřejmě autor knihy dobře ví, jen jeho výklad není v souladu s překladem pramene).

Využiji této příležitosti, abych přispěla svou filologickou trošku do mlyna úvah historiků (od V. V. Tomka až po J. Žemličku a nakonec M. Wihodu) o jednom z aspektů „merseburské pasáže“ Zlaté buly. Pasáž „ipsi [Přemyslovci] sibi [polskému knížeti] ducatum prestare debeant“ se M. Wihodovi jeví jako záhadná a na s. 96 o ní říká, že „nedává jasný smysl, a to bohužel ani gramatic-

ky“; o gramatice mluví ve své Wihodou zde citované knize i J. Žemlička, není to však vůbec otázka gramatiky, nýbrž otázka lexikální – jde o význam slova *ducatus*, popřípadě obvyklého významu syntagmatu *ducatum praebere*. (Kdybychom brali úplně vážně „gramatiku“, bylo by nutno přeložit „mají doprovodit sami sebe“!) Historikové uvažují o tom, neznamená-li zde *ducatum praebere* „propůjčovat knížecí moc“, tedy „udílet léno“. Ovšemže *ducatus* znamená nejen „provázení“, „doprovod“, ale též „vedení“; již v pozdní latině označuje tento výraz i vedoucí funkci vojenskou nebo politickou, ve středověku tedy běžně knížectví, knížecí funkci, roli, pozici. Avšak vazba akuzativního předmětu *ducatum* se slovesem *praebere* je jednou z nejčastějších slovesných vazeb tohoto substantiva (*Thesaurus linguae Latinae*, V/1, 2129-2131). V té vrstvě latiny, již *Thesaurus* zpracovává (do konce 6. stol.), se vyskytuje spojení *ducatum alicui praebere* daleko nejčastěji ve významu „poskytovat někomu průvod“, „doprovázet někoho“ a zřejmě se tedy J. Žemlička, který říká doslova, že překládat tento obrat jako doprovod je gramaticky pochybné, mýlí. Několikrát je *Thesaurum* zaznamenán význam „být někomu vůdcem“, „ukazatelem cesty“, „někoho vést“, nenašla jsem však vůbec smysl „svěřovat někomu vedení“, „dávat někomu vedoucí pozici“. (Podobně *Mediae Latinitatis Lexicon Bohemorum*, s.v. *ducatus* 1.)

Těchto několik poznámek latinského filologa vypovídá především o tom, že se mé řemeslo liší svými metodami a typem nároků od řemesla historika. Wihodova výkonu si velmi vážím, přináší všem medievistům, nejen historikům, nová zjištění a odhalení překvapivých skutečností a zejména souvislostí. Přiná-

ší ovšem také, a to i nám filologům, inspiraci, jak si klást nad zdánlivě všedním a vyčerpaným materiálem nové otázky a jakými metodami se dobírat nových a mnohdy překvapivých odpovědí.

Jana Nechutová (Brno)

Mezi houfy lotrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15.-17. století, (ed.)

LUCIE STORCHOVÁ.

Praha, Set out 2005, 448 s. ISBN: 80-86277-44-5.

Jedná se o první svazek třísvazkové komentované antologie českých cestopisů o Orientu, jejímž cílem je „zpřístupnit zajímavý soubor pramenů ke studiu českého cestovatelství. Chce tak přispět k evropskému výzkumu orientalismu...“ (s. I). Nenechme se však zmást formulací plně neodrážející mnohooborový dosah tohoto počínu. Tato kniha totiž zpřístupňuje také zajímavý soubor pramenů ke studiu českého jazyka a české literatury raně novověkého období. Proto by neměla uniknout pozornosti lingvoliterární bohemistiky.

Knihu otevírají úvodní text Hany Navrátilové (s. I-II) a stať Zdeňka Beneše (s. III-VII), odkud si dovolme citovat půvabnou definici cestování: „... cestováním lze rozumět nejméně několikadenní cestu s předem stanoveným programem a počítající s návratem“ (s. III). Jádrem knihy tvoří vybrané části českých, příznačně nechápano jen jazykově, historických cestopisných textů týkajících se Egypta a blízkého okolí, a to *Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta* Martina Kabátníka, *Putování aneb Cesta z království českého* Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic a latinské dopisy Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic a

Kryštofa Fictum.¹ Následuje podrobná ediční poznámka, vysvětlivky, slovníček v nové češtině méně obvyklých nebo již neexistujících výrazů a tvarů a bohaté přílohy (např. přehled dobových měrných jednotek, mapy zachycující blízkovýchodní oblast v různých historických obdobích, mapy s vyznačením tras některých cestovatelů apod.).

Komentářová část knihy (s. 379-445) se skládá ze studií *Egypt v 15. a 16. století a jeho obraz v dobových cestopisech* Hany Navrátilové a „*Mezi houfy lotrův se pustiti...“ Cizí, orientální a „mahumetánský“ Egypt v českých cestopisech* Lucie Storchové. První stať představuje čtenáři historické reálie týkající se politické, hospodářské a kulturní situace, uvádí přehled evropských, resp. českých cestovatelů navštívivších tuto oblast. Podkapitola *Nepřímá setkání s Orientem* přináší zajímavé odkazy na texty, skrze něž si mohl soudobý čtenář-necestovatel vytvářet povědomí a úsudek o zkoumané oblasti a kultuře. Tento názor je následně konfrontován s obrazem Egypta v Harantově textu. Táž problematika je podrobněji zpracována editorkou v následující studii, kterou jistě ocení literární věda, a to především jako ukázkou sémiotického interpretačního přístupu (opírajícího se o pojetí orientalismu literárního vědce Edwarda W. Saida), kde „reprezentovaná realita je spojena s interpretačním diskurzem, který odkazuje vždy sám k sobě (nikoli k realitě samé)...“ a „hlavním nástrojem poznávání se... stává intertextualita...“ (s. 410-411). Text, jenž by se mohl stát součástí

¹ Poznamenejme, že prepisy egyptského úseku Kabátníkova a Harantova textu v transliterované podobě jsou k dispozici na internetové adrese http://egyptologie.ff.cuni.cz/travel_web.html.

projektu dějin stereotypů, předsudků a nepochopení mezi různými kulturami, přesahuje rámec knihy a je výzvou ke konfrontaci minulého povědomí o orientální oblasti s povědomím naším, současným.

Velkým přínosem této edice je uvedení textů, které dosud nebyly kriticky vydány nebo existují ve starých edicích, a nebyly tedy zpracovány s uplatněním moderních edičních zásad. Přestože nejsou vydány kompletní texty, jsou vybrané textové úseky ucelené a poskytují výpovědní hodnotu o jazykové i literární podobě památky. Pro edici Kabátníkovy *Cesty z Čech do Jeruzaléma a Egypta* bylo použito nejstarší tištěné vydání z roku 1539 (edice Justina Práška ve *Sbírce pramenů ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku*, I/2, č. 1 z roku 1894, vycházela z rukopisu, k nejstaršímu tisku však přihlížela a rozdíl mezi rukopisem a tiskem uvádí v poznámkách pod čarou). Z Harantova *Putování aneb Cesty z království českého* je v edici uvedeno devatenáct kapitol z druhého dílu cestopisu. Výchozím textem byl nejstarší tisk z roku 1608. Odtud pocházejí také četné reprodukce obrázků (*kontrfektů a figur*), které jsou rozmístěny v celé knize. Latinské dopisy Bohuslava Hasištejnského a Kryštofa Fictum byly pro tuto edici přeloženy vůbec poprvé, latinský text a český překlad Lucie Storchové jsou zde umístěny paralelně. Edice zachovává marginální popisky, systematicky jsou značeny editorské emendace i paginace starých tisků. Vysvětlivky odkazují k této původní paginaci. V ediční poznámce je ke každému textu uveden poměr této nové edice k edicím starším.

Edice je orientována na „poučeného čtenáře-neodborníka“ (s. 230), z tohoto důvodu jsou texty uváděny v transkribované novočeské pravopisné podobě,

kteřá ovšem zachycuje stav češtiny dané doby. Podrobné ediční zásady přihlížejí k teoretickým studiím (jejichž požadavky jsou však hodnoceny jako maximalistické) Milana Kopeckého (srov. *Studia Comeniana et historica – Musaeum Comenii Hunnu Brodense* 7, 1977, s. 7-22) a Josefa Vintra (srov. *Listy filologické* 121, 1998, s. 341-346), ale jako hlavní opory jsou uváděny nedávné zdařilé edice. Jde především o Kořínkovy *Staré paměti kutnohorské* editorů Alexandra Sticha a Radka Lungy (Praha 2000) a dvě edice z řady *Thesaurus absconditus* (Š. LOMNICKÝ, *Kupidova střela. Dětský řápek*, [edd.] J. KRČ – V. HLADKÝ, Brno 2000; N. VODŇANSKÝ Z URAČOVA, *Theatrum mundi minoris*, [edd.] H. BOČKOVÁ – J. MATL, Brno 2001).

Ediční zásady nejsou uvedeny podle pořadí textů v edici, ale podle rozsahu a důležitosti (Harant, Kabátník, Hasištejnský a Fictum). Samostatně se zpracovávají jevy grafické, hláskoslovné a tvaroslovné; soupisy provedených emendací jsou umístěny na konci jednotlivých podkapitol edičních zásad. Považha edičních zásad a rozsah textových úprav jsou adekvátní čtenářsky orientované edici.

Na tomto místě však vynesme tři malé výhrady, či spíše tři možná témata k diskuzi, týkající se zásad navržených a uplatňovaných v edici. Zprvře: Přes proklamovanou zásadu co nejvěrněji zachytit podobu historické češtiny, mj. hláskové zvláštnosti, jsou tvary ústředního slova *Egypt* a slov odvozených prepisovány výhradně s „g“. Přitom grafická podoba *Ejipt* vedle *Egypt* v původních tiscích zřejmě svědčí o zachování běžné (a i mnohem později dokládáné) výslovnosti [j] (srov. např. J. GEBAUER, *Slovník staročeský*, I, A-J, Praha 1970, s. 374). Jedná se sice o detail, nicméně tento jazykový detail potvrzuje názor o primár-

ním vnímání vzdálené oblasti skrze intertexty (zde i jinojazyčné), a je tak dalším dokladem oprávněné existence interpretační kategorie „cizosti“ v závěrečném komentáři. Zadruhé: Obecným problémem vydávání starých cestopisů je transkripce četných proprií. Zásady této edice požadují uvádět vlastní jména podle současné normy, pokud se neliší výslovností. Liší-li se, vznikají varianty těchto jmen, např. *Konstantinopol*, *Konstantýnopol*, *Nil*, *Nýlus*. Běžně známá jména zřejmě nebudou působit problémy, ale forma některých méně známých proprií může čtenáře zmást; není zaručeno, že správně přiřadí varianty téhož názvu k témuž objektu. Problémem tohoto druhu jsou např. varianty tehdejšího názvu dnešní Káhiry. Ediční zásady požadují přepisovat grafém „c“ jako „k“, pokud se předpokládá tento foném. Tytéž zásady však požadují neměnit části slov tištěné v původních tiscích antikvou, proto jsou v edici Harantova textu ponechány tvary v *Kairu* (s. 30 podle paginace původního tisku), z *Cairu* (s. 31), *Cair* (s. 48) atd. To, jestli se jedná o týž název, nevyplývá tedy ani z edičních zásad, ani z vysvětlivek a nepomohou ani mapy s vyznačenými cestami jednotlivých cestovatelů – zde jsou názvy uváděny buď ve vžitě počeštěné podobě (Káhira), nebo transkribovanou formou zachycující znění v arabštině (al-Qáhira). Dokladem určité vysvětlovací nevyváženosti je např. zacházení s propriem *Cýpr* a jeho odvozeninami. V ediční poznámce se konstatuje pouze zachování této podoby, vztah k dnešnímu označení Kypru není uváděn; naproti tomu slovníček obsahuje překlad adjektiva *cyperský*. Podobně, a možná trochu zbytečně, je ve slovníčku uváděno jako heslo i obyvatelské jméno *Egyptčan*, jehož správné pochopení by čtenáři edice snad nepůsobilo větší problém i bez vysvětlení. Z výše

uvedených důvodů by tedy nebylo bývalo na škodu zařadit seznam proprií s uvedením všech variant vyskytnuvších se v textu, zvláště když jinak vychází edice čtenáři vstříc ve vrcholné míře. Zatřetí: Většina obrázků je opatřena původními popiskami, na některé je však poukázováno pouze v ediční poznámce nebo v komentáři. Úplný seznam všech vyobrazení by čtenář jistě uvítal. Význam uvedených výhrad je však nesouměřitelný s významem vlastní edice jako celku.

Počín editorky Lucie Storchové a jejích spolupracovníků je výjimečný pro svůj interdisciplinární význam i pečlivost zpracování. Nezbyvá než popřát mnoho radosti při (čtenářském) pobytu mezi lotry...

Štěpán Šimek (Praha)

MARTIN HEIDE, *Der einzig wahre Bibeltext? Erasmus von Rotterdam und die Frage nach dem Urtext.*

Nürnberg, Verlag für Theologie und Religionswissenschaft 2005⁴, 293 S., 25 Abb. ISBN: 3-933372-86-0.

M. Heide, orientalista a filolog, který se zpracováním etiopských verzí Nového zákona podílí na přípravě *Editio Critica Maior* v münsterském Ústavu pro bádní o novozákonním textu, vydal loni v rychlém sledu již čtvrtou rozšířenou verzi své monografie o novozákonní textové kritice a roli Erasma Rotterdamského v dějinách novozákonního textu (1. vydání pod názvem *Der einzig wahre Bibeltext. Erasmus von Rotterdam und der Text des Neuen Testaments* 2003, 91 S.; 2., opravené a rozšířené vydání pod tímž názvem 2004, 101 S.; 3., podstatně rozšířené vydání pod názvem *Der einzig wahre Bibeltext. Erasmus von Rotterdam*

und die Frage nach dem Urtext ještě v roce 2004, 227 S.). V práci, která se samotným Erasmem zabývá poněkud méně, než by se snad podle jejího podtitulu dalo očekávat, Heide rozebírá historický vývoj a vzájemné vztahy různých podob řeckého textu Nového zákona: textu většinového (byzantského), textu, který vydal Erasmus a který se po drobných úpravách na několik staletí prosadil jako tzv. *textus receptus* (pod tímto názvem od roku 1633 [dále TR]), a textu moderního, kritického, jenž vychází především ze starých majuskulních rukopisů. Svým výkladem chce Heide mimo jiné poskytnout čtenáři praktické pomocné vodítko pro orientaci v bohaté nabídce různých překladů bible, které právě dílem vycházejí z různých textových tradic řeckého originálu. „Z jakého řeckého textu se má Nový zákon překládat? Z oficiálního textu *Německé biblické společnosti*, tedy z vydání Nestle-Aland? A pokud ano, tak z kterého jejich vydání? Hodges a Farstad, dva američtí teologové, nám doporučují většinový text – anebo se máme vrátit zpátky k prameňům reformace a použít TR, tedy týž text, který před bezmála pěti sty lety posloužil jako předloha pro překlad do němčiny reformátoru Martinu Lutherovi?“ (s. 7). (Podotkněme, že nabídka biblických překladů v německé jazykové oblasti je výrazně pestřejší než v české. Pokud jde o vztah k řeckému textu, drží se např. Lutherova bible v revidovaném vydání z roku 1912 TR, zatímco v dalších vydáních se více přimyká ke kritickému textu, aniž by se s ním ovšem zcela kryla. Stará Elberfeldská bible vychází z kompromisu mezi kritickým a většinovým textem, revidovaná Elberfeldská bible se více, ale ne výlučně orientuje na kritický text. Schlachterova bible dává přednost většinovému textu, revidovaná Schlachterova bible 2000 se

drží TR, ale uvádí seznam nejdůležitějších odchylek od většinového textu. *Nový německý překlad* bere za svůj základ většinový text Hodgese/Farstadta, resp. Robinsona; moderní překlady jako německý ekumenický překlad, „*Dobrá zvěst*“, „*Naděje pro všechny*“ či *Nový evangelický překlad* se orientují na kritický text a místy přihlíží v zájmu čtivosti k textu většinovému; srov. HEIDE, s. 233.)

První dvě kapitoly publikace (*Erasmus und die Reformation*, s. 9-14; *Erasmus und die Heilige Schrift*, s. 15-17) se zabývají Erasmovým vztahem k římskokatolické církvi, k reformaci a k Písmu. Třetí kapitola (*Der erste gedruckte Text des griechischen NT*, s. 18-24) pojednává o prvním realizovaném a distribuovaném tisku řeckého Nového zákona, který Erasmus připravil ve známém soutěžení se španělským projektem Komplutenské polyglotty na jaře 1516 pro basilejského tiskaře Frobenia, a o tom, jak se toto Erasmovo vydání po úpravách dalšími filology, mezi nimiž sehráli nejvýznamnější roli Robert Estienne a Theodor Beza, stalo ve vydání bratří Elzevierů v roce 1633 „obecně přijímaným textem“ (*textus ab omnibus receptus*). Čtvrtá kapitola (*Der kritische Text*, s. 25-35) krátce líčí další vývoj TR až k dnešnímu textu kritickému a různé přístupy uplatňované v dnešní textové kritice. V páté kapitole (*Vom textus receptus und vom Mehrheitstext*, s. 36-104) se Heide zabývá textověkritickými metodami, jimiž se řídil Erasmus (např. zásada obtížnějšího čtení jako čtení pravděpodobnějšího) (5.I) a podává výčet padesáti nejvýznamnějších textových variant TR oproti byzantskému většinovému textu, přičemž ve zvláštním pododdíle je pojednáno o Zjevení Janově, které takových odchylek vykazuje zvláště velký počet (5.II-III). Šestá kapitola (*Vom Me-*

hrheitstext und vom kritischen Text, s. 105-232), jež rozsahem představuje celou polovinu knihy, se nejprve podrobně zabývá vývojem novozákonního textu počínaje 2. stoletím a poté různými dílčími otázkami dějin textu Nového zákona. Hovoří se v ní o vztazích kritického, většinového a původního textu Nového zákona (6.I), o raných rukopisech Nového zákona (6.II), o vatikánském kodexu (6.III), o tzv. „Lukianově recenzi“ (6.IV), o vývoji od raného textu k byzantskému „říšskému textu“ (většinovému textu) (6.V-VI), a dále o některých pokusech o radikálnější úpravy a výklady textu Nového zákona v rané církvi (Markión, gnostici) (6.VII), o raných egyptských písářiích Nového zákona (6.VIII), o tom, jak se v textu bible projevily snahy písářiů po větší plynulosti a jednoznačnosti textu (6.IX), o některých sporných čteních většinového, resp. kritického textu (6.X) a o textové tradici a inspiraci (6.XI). V sedmé kapitole (*Von wörtlichen und von fließenden Übersetzungen*, s. 233-238) se Heide přimlouvá za doslovnější biblický překlad, který ve snaze po čtivosti nestírá svěbytnost jazyka bible, a zdůrazňuje, že povaha a kvalita překladu hraje ještě závažnější roli než volba určité podoby řeckého textu, jež je jeho podkladem (koneckonců je 95-98% řeckého novozákonního textu tradováno spolehlivě a shodně ve všech zmíněných textových tradicích, ze všech známých asi 200 000 textových variant je pouze asi 15 000 takové povahy, že jsou vůbec zaznamenávány v aparátech kritických vydání; z těchto 15 000 je jen zlomek takové povahy, že by se mohl projevit v překladu, a opět jen zlomek z tohoto zlomku jsou takové varianty, které mění smysl textu, resp. mají určitý teologický dosah). Jako bonus je k hlavnímu výkladu přičleněno sedm krátkých exkurzů věnovaných

např. Erasmusu latinskému překladu Jz 22,16-21, Erasmusu řeckému textu téhož úryvku (který, jak známo, přeložil sám z latiny do řečtiny, protože nebyl obsažen v jeho řeckém kodexu) nebo latinským tiskům bible z Erasmusovy doby. Součástí publikace je i 25 reprodukcí úryvků ze starých rukopisů (papyry, *Codex Vaticanus*, *Codex Sinaiticus*, *Codex Bezae Cantabrigiae*, s nímž pracoval Erasmus, aj.) a starých tisků (Komplutenská polyglotta, Erasmův Nový zákon aj.).

Slabším článkem publikace je podle mého názoru především méně pečlivě zpracovaná úvodní kapitola, která se nevyhnula několika faktografickým chybám (patrně z nedbalosti) a ne zcela výstižným, nebo až zavádějícím tvrzením. Tak např. list Joštu Jonasovi, v němž se Erasmus zmiňuje o Lutherově ostré kritice papežství, samozřejmě nemůže být datován 10. 5. 1516, jak se uvádí u jeho citace na s. 10, pozn. 7 (list je ve skutečnosti z 10. 5. 1521 a vztahuje se především k událostem na říšském sněmu ve Wormsu). Z Basileje do Freiburgu se Erasmus neuchýlil v roce 1524 (s. 13), nýbrž v roce 1529 – poté, co se v Basileji prosadila reformace. A tvrzení, že Erasmus „v průběhu svého života podle reformačního vzoru postupně stále více zpochybňoval viditelné věci (svátosti, kult svatých, papežství etc.) a upřednostňoval niterné hodnoty (procitěná zbožnost, poznání etc.)“ (s. 12) nesvědčí o zrovna nejdůvěrnější znalosti Erasmo-va díla: takto charakterizované pojetí zbožnosti zastával Erasmus již před propuknutím reformačního hnutí (kompaktně je zformulováno např. v *Rukověti křesťanského rytíře*, která vyšla poprvé roku 1503). Pokud bychom tedy měli vztah Erasmus – reformace nějak popsat, museli bychom naopak říci, že Erasmo-vo dílo bylo v tomto ohledu vůči reformaci předchůdné a přípravné. Nicméně

vzhledem k tomu, jak okrajovou roli hraje těchto několik úvodních stránek v rámci celé knížky, lze říci, že uvedené drobné nesrovnalosti infomativní hodnotu celé publikace nijak nesnižují: její těžiště (i těžiště autorova badatelského zájmu) spočívá v novozákonní textové kritice, popř. v roli, jakou sehrál Erasmus jako editor řeckého Nového zákona.

David Sanetrník (Praha)

L Europe en réseau

Les trois volumes livrés cette année par le Leipzig Universität Verlag dans une nouvelle collection¹ réjouissent à divers titres. Ils sont le fruit d’un projet international de recherche mene conjointement en France, en République tchequue et en Hongrie, intitule *Livres, cultures et nationalités en Europe centrale et orientale* et qui rassemblait des chercheurs de toute l’Europe. Ne vers le milieu des années 1990, le projet répondait à des curiosités réciproques et prenait acte de la réunification du continent qui permettait désormais d’éprouver certaines problématiques à leur

véritable échelle et non plus dans le cadre restreint issu de l’après guerre.

Leurs initiateurs plaident pour une histoire très ouverte, une “histoire totale” du livre qui prenne en compte les divers aspects de l’imprimé qualifie de bien culturel c’est-à-dire de produit soumis à des contraintes économiques et techniques mais dont la valeur dépend aussi de représentations spécifiques, propres à des milieux sociaux et culturels. C’est la raison pour laquelle on trouve parmi les auteurs outre, certes, une majorité de conservateurs de bibliothèques, des historiens, des spécialistes de littérature ou de philologie.

La seconde ouverture proposée est transnationale. Les problématiques abordées pour la période consideree – la majorité des contributions concernent les années 1650-1850 – se fondent dans un premier temps sur les liens constates entre l’imprimé et les constructions nationales. Mieux que les historiographies nationales, les travaux d’histoire comparée ont souvent su mettre en lumière la spécificité de ces liens. C’est le cas des études comparées de la France et de l’Allemagne en ce qui concerne le livre dont les résultats servent de base à certains des participants dans ce projet. Pour les spécialistes des pays de la monarchie des Habsbourg, c’est plus souvent la constatation qu’il leur est impossible de s’en tenir à des horizons strictement nationaux, c’est-à-dire issus d’une structuration politique postériore à la période qu’ils étudient, qui les poussent à envisager leurs problématiques dans un cadre élargi voire à adopter une méthode comparative.

Le troisième point de vue constant est celui des échanges et des transferts culturels qui sont ici proposes pour repenser les milieux “pluriculturels” en terme de réseaux, de transferts et d’appropriation.

¹ Collection: *L Europe en réseau – Vernetzes Europa*, Leipzig 2005. Les contributions sont en français ou en allemand. Vol. 1: MARIE-ELIZABETH DUCREUX – MARTIN SVATOŠ (edd.), *Libri prohibiti. La censure dans l’espace habsbourgeois 1650-1850*, 244 p. Vol. 2: FRÉDERIC BARBIER (éd.), *Est-Ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe-XXe siècles)*, 292 p. Vol. 3: FRÉDERIC BARBIER – ISTVAN MONOK (edd.), *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, 342 p.

Pour travailler dans ces trois perspectives, les initiateurs du projet ont cherché des sujets transversaux.

Le premier volume est sans doute dans cet objectif celui qui propose un des sujets les plus pertinents que l'on puisse trouver en histoire du livre: les livres interdits, *Libri Prohibiti*. La censure en effet joue à tous les niveaux; c'est la force de frottement si difficile à évaluer, le bémol de la vie de l'imprimé. La censure est tout d'abord une affaire institutionnelle et permet donc d'aborder la grande question de la monarchie des Habsbourg pour l'époque considérée, à savoir sa transformation en un véritable Etat. C'est l'articulation que propose l'article de M.-E. DUCREUX.² La contribution de J.-D. MELLOTT³ illustre cette problématique qui présente le rapport demandé en 1768 par Marie-Thérèse sur la police de Paris qui englobe la police du livre. Le discours des autorités dans les législations et dans les pratiques de la censure donne à voir la tentative de construire un domaine soustrait à la critique: celui de l'Etat (N. BACHLEITNER⁴). Les études particulières mettent au contraire en lumière toutes les diversités qui font face à l'organisation institutionnelle qui se met en place au niveau central et les forces de résistances en action au niveau local. Finalement, pour le fonctionnement de la censure au niveau local, la règle c'est bien la diversité (M.-E. DU-

CREUX⁵). La censure est aussi une affaire religieuse. On la connaît surtout comme émanant d'une institution religieuse dominante visant à éliminer les dogmes et les pratiques rejetées mais elle peut être aussi une mesure de sauvegarde puriste dans le sein d'une communauté plus minoritaire (A. VERÓK⁶). La censure touche d'une part les milieux récepteurs des livres – le contenu des bibliothèques – (V. ČÍČAJ⁷) dont on peut suivre d'ailleurs dans la pratique les résistances au pouvoir censorial (O. FEJTOVÁ,⁸ J. KAŠPAROVÁ,⁹ A. RICHTEROVÁ¹⁰). La censure n'est pas la négation du livre, elle est aussi le remplacement par les "bons livres", les deux sont finalement liés et sont le fait des mêmes personnes, comme le montrent, pour les pasteurs protestants, EVA KOWALSKÁ¹¹ et, pour le plus célèbre des

⁵ *Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg*, p. 7-25, ici p. 19.

⁶ *Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Christoph Nicolaus Voigt*, p. 129-140.

⁷ *Les bibliothèques privées en milieu urbain et la censure du XVIe au XVIIIe siècles dans les régions de la Slovaquie actuelle*, p. 117-127.

⁸ *Les bibliothèques patriciennes de la Nouvelle-Ville de Prague à l'heure de la recatholicisation*, p. 167-180.

⁹ *Les libri prohibiti espagnols et leur lecteur en Bohême au XVIe et au XVIIe siècles*, p. 223-244.

¹⁰ *La circulation d'une information non censurée dans les 'nouvelles à la main' au début du XVIIe siècle en Pays tchèques*, p. 203-222.

¹¹ *Die evangelischen Geistlichen als Zensoren und Distributoren von Büchern: Der Fall Michael Institoris Mossotzy (1731-1803)*, p. 141-150.

² *L'encadrement des lectures de la population de la Bohême au XVIIIe siècle*, p. 151-166.

³ *L'axe Paris-Vienne et la police du livre à la fin du XVIIIe siècle*, p. 73-88.

⁴ *Wie begründet man ein Verbot? Österreichische Zensurprotokolle aus den Jahren 1810/11*, p. 39-54.

missionnaires jésuites en Pays tchèques, MARTIN SVATOŠ.¹² La censure cherche bien sûr à agir sur la production de l'imprimé (D. LIPTÁK¹³), notamment par la censure préalable. La figure centrale de l'auteur apparaît alors qui assure le lien entre monde littéraire et censure car l'auteur est bien souvent le censeur qui de plus s'autocensure (W. HEINDL¹⁴). La censure, c'est finalement la reconnaissance suprême du pouvoir de l'imprimé comme le montre le travail du père Koniáš (M. Svatoš).

Le second sujet choisi était celui des transferts. Il n'est peut-être pas inutile de rappeler le contenu de ce concept qui doit beaucoup en France aux études franco-allemandes d'une part et d'autre part à l'anthropologie sociale qui a étudié les phénomènes culturels liés à la colonisation. Le terme de transfert souhaite remplacer l'approche en terme d'influence, utilisée notamment en histoire littéraire, par celle de l'appropriation. Elle souhaite tenir compte des conditions précédant le transfert du côté du récepteur: tandis que "l'influence" postule la malléabilité du récepteur, l'on insiste ici sur la souplesse de l'objet, sur les mutations qui interviennent dans les modèles transmis. L'attention se déplace ainsi vers les vecteurs des transmissions (les hommes jouant le rôle d'intermédiaire et créant des milieux et des réseaux) et vers les

objets culturels en eux-mêmes: les institutions, les mots... et les livres.

Dans une vaste synthèse introductive Frédéric Barbier rappelle les modes de structuration de l'espace européen et l'apport que peut constituer pour sa compréhension, l'histoire du livre comme vecteur des transferts. Divisées en trois parties les contributions dessinent tout d'abord "les cadres et les réseaux" de la circulation des livres en Europe. Relations commerciales, canaux de diffusion, importations de livres étrangers, traductions sont ainsi étudiés pour la Slovaquie, les Pays tchèques, la Russie, la Hongrie, la Croatie. Le chercheur tantôt rassemble les bribes éparpillées témoignant des échanges (O. LANKHORST¹⁵) tantôt s'appuie au contraire sur des sources sérielles permettant de donner une idée quantitative des échanges et de la production (N. BACHLEITNER¹⁶). Outre les mécanismes ainsi mis en place, certains décèlent le rôle des intermédiaires (les étudiants ou les entrepreneurs allemands pour l'importation et l'impression de livres allemands en Russie)¹⁷ ou d'institutions (l'Académie des sciences, toujours en Russie).¹⁸

Un second groupe d'interventions analyse les modes de transferts de certains "modèles". A partir des contenus des collections, trois contributions étudient

¹² *Les usages du livre religieux chez le missionnaire jésuite Antonín Koniáš. Théorie et pratique*, p. 181-202.

¹³ *Die Rolle der Zensur im Verlags- und Pressewesen Ungarns im 19. Jahrhundert*, p. 55-72.

¹⁴ *Zensur und Zensoren, 1750-1850. Literarische Zensur und staatsbürgerliche Mentalität in Zentraleuropa. Das Problem Zensur in Zentraleuropa*, p. 27-37.

¹⁵ *Le transfert des livres entre la Hollande et l'Europe centrale (XVIIe-XVIIIe siècles)*, p. 151-164.

¹⁶ *Produktion, Tausch und Übersetzung im österreichischen Buchhandel im 19. Jahrhundert*, p. 109-124.

¹⁷ MICHAÏL FUNDAMINSKI, *Der deutsche Beitrag zum russischen Buchwesen des 18. Jahrhunderts*, p. 77-88.

¹⁸ VLADIMIR A. SOMOV, *La librairie française en Russie du XVIIIe siècle*, p. 89-108.

la présence d'ouvrages français en Haute Hongrie tout d'abord (V. ČIČAJ¹⁹) mais aussi en Hongrie avec les fonds des philosophes français des Lumières (E. RING²⁰), ou encore la littérature française clandestine (O. GRANASZTOI²¹). Dans l'exemple de la Croatie c'est la librairie elle-même qu'un groupe national s'approprie, créant son réseau propre qui relaie celui de la librairie allemande (D. BARIC²²). Le cas d'école des provinces polonaises de la Prusse (T. SERRIER²³) donne à voir les enjeux et les mouvements multiples des transferts dans un climat d'affirmation nationale exacerbée.

Les analyses des contenus, c'est-à-dire des idées, sont plus rares, elles n'en sont pas moins les plus brillantes et les plus stimulantes puisque ce sont elles qui abordent les questions fondamentales. L'analyse des glissements de sens opérés par les différentes éditions et traductions d'un des ouvrages pédagogiques pour l'apprentissage du latin les plus répandus dans l'Europe moderne: le *Bellum grammaticum* de Guarna, (M. SVATOS²⁴) est

exemplaire. C'est le même type de sujet que présente JAROSLAVA KAŠPAROVÁ²⁵ qui analyse les différentes éditions de Cervantès et de Rabelais conservées dans les collections tchèques mais en s'attachant plus à l'objet-livre qu'au texte lui-même. MARIE-ELIZABETH DUCREUX²⁶ remet en chantier l'historiographie des Lumières en Bohême et examine, à la lumière des relations existant entre August Schläözer et les principaux historiens et intellectuels d'Europe centrale de son époque, comment l'application des principes d'une histoire critique s'est allié à la création de nouveaux mythes dans un contexte de tension entre les souhaits de concevoir une histoire universelle et les besoins de répondre aux questions au point de vue national. JACQUES LE RIDER²⁷ clôture le recueil par une présentation du programme éditorial conçu par Hugo Hofmannsthal durant la Première Guerre mondiale dans un vain effort pour convaincre de la possibilité de survie de l'Autriche-Hongrie comme Etat multiculturel.

Le troisième volume est consacré aux "bibliothèques centrales", thème en quelque sorte dicté par le 200e anniversaire de la bibliothèque nationale Széchényi de Budapest à l'occasion duquel

¹⁹ *Das französische Buch und der mitteleuropäische Leser in der Periode der Neuzeit*, p. 143-150.

²⁰ *Les philosophes des Lumières dans les bibliothèques de Hongrie*, p. 255-262.

²¹ *Lecteurs hongrois de livres français. Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle*, p. 247-254.

²² *L'imprimé en langue allemande en Croatie, 1815-1848*, p. 165-178.

²³ *Sur les marches orientales de l'Empire du livre: le livre et l'intégration des provinces polonaises de Prusse au XIXe siècle*, p. 179-190.

²⁴ *Un long voyage: le Bellum grammaticum de Guarna en Europe centrale*, p. 209-220.

²⁵ *Rabelais, Cervantes et la Bohême. A propos de la réception de leur œuvre par les lecteurs tchèques du XVIe au début du XXe siècle*, p. 221-234.

²⁶ *Langue et Histoire. L'Europe centrale entre l'érudition et la tradition, 1760-1810 (ou: quelques réflexions autour de Schläözer, Herder, Dobrovský et Dobner)*, p. 263-282.

²⁷ *Les projets éditoriaux de H. von Hofmannsthal durant la Première Guerre mondiale: de la Bibliothèque autrichienne à la Bibliothèque tchèque*, p. 283-292.

était organisé le colloque dont il est issu. La période considérée ici est plus “ramassée” que pour les autres volumes: un “long” XIXe siècle. La plupart des interventions illustrent la constatation que le livre est au cœur des processus de construction d’identités collectives en Europe et explorent les modalités de cette relation. L’introduction aide fort heureusement à décrypter les différentes problématiques en présence et à dépasser ainsi l’impression d’une collection de cas particuliers nationaux.

De fait, deux problématiques se croisent. Celle de la naissance d’un espace public (*Öffentlichkeit*: le livre, de “fait du prince”, devient affaire du public) et celle des identités collectives nationales. Dans la genèse des bibliothèques centrales on retrouve ainsi les acteurs de ce double processus. Les souverains tout d’abord, premiers initiateurs de bibliothèques centrales, comme leur propriété, instrument d’apparat, source pour les érudits mais dont la dimension s’élargit avec des institutions comme le dépôt légal ou la recherche de ressources autres que le trésor royal. Les implications de ces définitions sont particulièrement discutées par l’exemple de la Hof- und Nationalbibliothek de Vienne (N. BACHLEITNER²⁸) et de la “Bibliothèque du roi” à Paris (J. D. MELLOTT²⁹). Viennent ensuite les nouveaux acteurs de la vie intellectuelle qui s’institutionnalisent au niveau national: les érudits réunis en sociétés savantes (musées, académies), c’est le cas de la Bibliothèque du Musée national

à Prague (M. RYANTOVÁ³⁰) ou de la bibliothèque de l’Académie de Zagreb (D. BARIC³¹). Les nobles participent à ce mouvement ou bien ont un rôle plus fondateur comme à Budapest (I. MONOK³²) ou à Hermannstadt (A. VERÓK³³). Les universités et autres institutions d’enseignement sont elles aussi un lieu de centralité (Roumanie). Les villes et les membres de leur patriciat interviennent à leur tour (Bibliothèque de la Ville de Budapest, D. LIPTÁK,³⁴ Bibliothèques municipales de Paris, P. CASSELLE³⁵) pour faire en fin de compte triompher le modèle de la bibliothèque publique dont JIRÍ POKORNÝ³⁶ examine la pénétration en Europe centrale.

Dans les programmes de ces bibliothèques, dans la détermination de leurs sources de financement, c’est finalement les multiples définitions de la nation qui se donnent à lire tantôt au sein des minorités nationales (Croates, Saxons de Transylvanie, Roumains), tantôt au niveau des Etats qui les englobent et qu’elles quitteront (Empire d’Autriche,

³⁰ *Das Nationalmuseum in Prag und seine Bibliothek im Wandel der Zeit (1818-1928)*, p. 183-191.

³¹ *L’exemple croate: de la Bibliothèque de l’Académie à la Bibliothèque universitaire de Zagreb, 1818-1913*, p. 169-182.

³² *Le projet de Ferenc Széchényi et la fondation de la Bibliothèque nationale hongroise*, p. 87-100.

³³ *Die Gründung der Bibliothek Bruckenthal und ihr Einfluss auf das Geschichtsbewusstsein der Siebenbürger Sachsen*, p. 125-132.

³⁴ *Mäzene und Mäzenatentum im Dienste der Nation und der Hauptstadt*, p. 101-124.

³⁵ *Paris. La ville et ses bibliothèques*, p. 79-86.

²⁸ *Die Wiener Hof- und Nationalbibliothek*, p. 47-56.

²⁹ *Dépôt légal, ‘bibliothéconomie politique’ et identité(s) en France sous l’Ancien Régime*, p. 257-276.

Royaume de Hongrie) lorsque les regroupements symboliques seront suivis de tracés de frontières. Comme pour le volume précédent, le cas de la bibliothèque de Posen/Poznań est tout à fait explicite car on peut y suivre les modes d'appropriation de cette institution tantôt par l'une, tantôt par l'autre des deux communautés nationales en présence (T. SERRIER³⁷). La création de bibliothèques centrales dans les pays à tradition décentralisée (Allemagne, Pays-Bas actuels) souligne le caractère indispensable de ces "centres symboliques"³⁸ des cultures ou identités collectives. Deux contributions à ce titre analysent la véritable "mise en scène" des livres dans un discours national: la construction de la Bibliothèque nationale à Paris (J. M. LENIAUD³⁹) et la présentation des livres lors des expositions internationales (F. BARBIER⁴⁰).

Ce dernier volume est le plus épais et étend la perspective européenne jusqu'à la Lettonie, Bulgarie et Roumanie. Du point de vue des Pays tchèques, on regrette que la Bibliothèque nationale ne soit pas représentée car elle est traversée par la problématique proposée dans toute

sa profondeur, peut-être plus encore que celle du Musée national pour lequel le sujet est ici traité de façon plus allusive que structurelle. Sans doute était il plus difficile de remettre en question l'évidence du lien bibliothèque centrale/nation pour en examiner les mécanismes et mutations.

Deux interventions interpellent les responsables et les visiteurs des bibliothèques centrales d'aujourd'hui: celle d'HENRI-JEAN MARTIN⁴¹ sur les classifications et celle de PAUL RAABE⁴² qui souligne notamment la mission scientifique de nos bibliothèques nationales – une idée à défendre aussi bien à Paris qu'à Prague.

Si les intervenants se prêtent ainsi avec plus ou moins de souplesse à la mise en perspective proposée par les organisateurs, la grande qualité des interventions réside dans la masse des informations apportée, l'attention accordée aux pratiques, aux personnes, aux objets dans leur détail. Les problématiques ainsi traitées ébauchent les véritables fondations d'une histoire européenne du livre. Car l'ambition des auteurs est bien celle-là.

Claire Madl (Prague)

³⁶ *Die öffentlichen Bibliotheken in Mitteleuropa um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts*, p. 245-256.

³⁷ *Bibliothèque régionale et mission nationale: le cas de Posen/Poznań aux XIXe-XXe siècles*, p. 197-228.

³⁸ Nous empruntons le terme à MILOŠ HAVELKA, *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny tzv. české otázky 1895-1989*, Praha 2002.

³⁹ *Les livres et la nation: catégories d'une architecture*, p. 289-296.

⁴⁰ *Le livre exposé: le livre et les bibliothèques dans les expositions industrielles, 1850-1914*, p. 297-324.

⁴¹ *Culture, livres, classification: réflexion autour de trois termes*, p. 325-338.

⁴² *Was ist eine Nationalbibliothek?*, p. 33-44.

Historia Franciscana II, (edd.) **PETR REGALÁT BENEŠ – PETR HLAVÁČEK**.

Kostelní Vydrů, Karmelitánské nakladatelství 2005, 284 s. + 32 s. barevných příloh. ISBN: 80-7195-016-5.

Na jaře roku 2004 oslavili pražští františkáni čtyřsté výročí svého působení u kostela Panny Marie Sněžné v Praze. Toto významné jubileum doprovodila řada kulturních akcí, zejména velká výstava s názvem *Historia Franciscana*. Jejím záměrem bylo prezentovat františkánskou řeholní rodinu širší odborné i laické veřejnosti. K tomu účelu posloužil i stejnojmenný katalog vystavených exponátů. Dlouhodoběji rozvržený projekt se ovšem tímto počinem nevyčerpal, a tak dnes držíme v rukou sborník s názvem *Historia Franciscana II*.

Editoři Petr Regalát Beneš a Petr Hlaváček čerpali při sestavování sborníku především z přednášek pronesených na *Institutu františkánských studií*, který od roku 2000 poskytuje teologickou, filozofickou a historickou formaci řádovým spolubratřím i dalším zájemcům. Podařilo se jim tak sestavit publikaci, v níž nalezneme šestnáct studií, které reflektují české a evropské františkánství z pohledu teologického, filozofického, historického a uměnovědného. Ve sborníku se zrcadlí především dvě výročí: jednak již zmíněných čtyři sta let od příchodu františkánů ke kostelu Panny Marie Sněžné v Praze, ale také výročí tří set let od úmrtí provinčního ministra Bernarda Sanniga († 1704).

Baroknímu učenci a významnému českému scotistovi je věnován příspěvek STANISLAVA SOUSEDÍKA *Filozofické dílo pražského františkána Bernarda Sanniga OFM* (s. 151-163). O propagaci scotismu v Praze se zasloužili v první polovině 17. století především bratři z františkánské odnože hybernů. Podařilo se jim pro

Scota získat i mladou generaci domácích učenců, takže na konci téhož století se již setkáváme s plejádou děl věnovaných filozofii a teologii *Doctoris subtilis*. Mimo chodem, pražské provincii irských františkánů, lidově zvaných hybernů, je ve sborníku věnována samostatná stať z pera JANA PÁŘEZA (s. 144-150). Souseudík věnuje velkou část svého příspěvku analýze obsahu publikace *Philosophia Scotistarum seu Cursus philosophicus completus ad mentem Doctoris Subtilis J. D. Scoti*, kterou Sannig vydal ve třech svazcích v letech 1684-1685. Souseudík ji charakterizuje jako špičkové dílo tehdejšího scotismu. Ačkoliv nedosahuje takové spekulativní hloubky, s jakou se můžeme setkat u Sannigových současníků, přece má své přednosti zejména v didaktické jasnosti. Celý příspěvek vyznívá jako jakési uvedení do filozofického díla barokního františkánského myslitele, podrobnější rozpracování jednotlivých témat pochopitelně schází. Účelem článku bylo totiž povšechné seznámení čtenáře s dílem významného františkána, které může vzbudit zájem o další sannigovská studia.

CTIRAD VÁCLAV POSPÍŠIL rozvíjí scotistické téma dále (s. 9-33). Jeho zájem se soustřeďuje na „*Základní christologické inspirace v díle Jana Duns Scoty*“. Představuje zejména dva pilíře Scotovy christologie: nauku o absolutním prvenství Kristova vtělení mezi všemi Božími díly navenek a nauku o úplnosti Ježíšova lidství. Ačkoliv jsou obě teze celkem dobře známy, Pospíšil ukazuje překvapivé konsekvence různých christologických přístupů. Scotův akcent na úplnost a význam Kristova lidství vycházející z originálního chápání osoby podle Pospíšila výborně souzní jak s tradičním církevním učením, tak se současnou teologickou reflexí dané problematiky. Ve druhé části svého pojednání Pospíšil

představuje spektrum názorů různých myslitelů františkánské školy na tzv. primární účel vtělení. Pro Scotovo řešení je příznačné, že ve jménu Boží svobody zůstává absolutní nepodmíněnost jakéhokoli Božího skutku navenek, včetně vtělení, takže podle něj ani nelze hovořit o „účelu vtělení“, ale naopak Božímu předurčení Synova oslavení je podřízeno vše ostatní. Otázka tedy pro Scota nezní: „Proč Kristus?“ – protože všechno je pro Krista (s. 28). Na závěr připojuje autor studie několik kritických poznámek ke Scotově christologii, pranýřuje zvláště jistý intelektualismus, pro který je charakteristické, že mysl teologa jakoby apriorně „ukládá“ Bohu, jak by bylo nejrozumnější jednat. S takovou tendencí se však setkáme nejen u Scota, ale podle Pospíšila i u řady jeho souputníků (s. 31). Celý článek je bezpochyby teologicky velmi hodnotný a inspirativní, vzhledem k zaměření sborníku je však škoda, že prof. Pospíšil nezařadil do svého výkladu také exkurz věnovaný prezentaci christologických názorů českých františkánů, např. již výše zmíněného B. Sanniga, jehož kurz stotistiké teologie *Schola theologica scotistarum* (1675-1681) a snad i jeho *Schola controversistica* (1688) by mohly skýtat cenný materiál ke zpracování.

Většina dalších příspěvků sborníku se týká oslavovaného jubilea založení kostela a kláštera Panny Marie Sněžné. MARTIN ELBEL nás uvádí do širších souvislostí františkánského výročí studií *Alma et magna: Obnova české františkánské provincie v raném novověku* (s. 105-122). P. REGALÁT BENEŠ přemítá *O trojím těžkém začínání františkánů observantů v Praze* (s. 66-104). Líčí nelehké začátky františkánů v utrakvistické Praze 15. století, zastavuje se však především u obnovy pražského konventu na začátku 17. století, kterou hojně zavlaži-

la i krev františkánských mučedníků při vyplnění kláštera pražskou lůzou roku 1611. O připravovaném blahořečení těchto 14 pražských mučedníků krátce referuje PETR A. HOUSKA (s. 133-135) a JAN ROYT představuje ikonografickou tradici *Zobrazení 14 ctihodných mučedníků* (s. 136-143). Ikonografii je věnován i příspěvek MICHALA ŠROŇKA *Obrazy na hlavním oltáři kostela Panny Marie Sněžné v Praze* (s. 180-187). MARIE RYANTOVÁ sleduje *Vztah Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny z Lobkovic ke kostelu Panny Marie Sněžné a františkánům* (s. 123-132), JAN JAKUB OUTRATA podává přehled o proměnách kostela a kláštera P. Marie Sněžné v průběhu věků a předkládá popis jejich dnešního stavu (s. 164-179). Konečně JITKA KŘEČKOVÁ informuje o stavu dochovaného františkánského archivu (s. 214-224) a knihovník kláštera JAN KASPAR referuje o dějinách a aktuálním stavu knižních fondů františkánské knihovny (s. 225-268). Opět nám připomíná Sannigovské výročí, neboť za jeho provinciálátu došlo k velkému zvelebení kláštera i klášterní knihovny.

Další publikované texty se ke zmíněnému františkánskému výročí vztahují již jen nepřímo. Studie PETRA HLAVÁČKA (s. 34-65) o spiritualitě Jana Hasištejnského z Lobkovic († 1517) nás provádí chodbami kláštera Čtrnácti sv. Pomocníků v Kadani, zvláštní zastavení přítom patří náhrobku zmíněného šlechtice expresivně znázorňujícímu smrt a zmar lidského života. P. Hlaváček dovozuje, že Janova spiritualita byla formována a usměrňována kadaňskými františkány, snad zejména bratrem Eberhardem Ab-lauffem de Rheno (srov. s. 53-58). JIŘÍ MIKULEC mapuje *Náboženská bratrstva a třetí řady při františkánských klášteřech v barokních Čechách* (s. 188-203), JOSEF FÖRSTER podává svědectví o mi-

sijním působení františkána P. Remedia Prudkého v Egyptě a Etiopii v 18. století (s. 204-213). Celý sborník uzavírá studie JAROSLAVA HRDLÍČKY o postavách sv. Františka z Assisi a sv. Anežky České v díle českého badatele první poloviny 20. století Vlastimila Kybala (s. 269-278).

Editoři sborníku odvedli velmi dobrou práci. Texty jsou řazeny – nakolik to bylo možné – chronologicky. Některá drobná přehlédnutí jsou pochopitelná, v dnešním hektickém tempu počítačové sazby se jim vlastně nikdo nedokáže vyhnout. Způsob citování v poznámkách pod čarou není mezi příspěvky navzájem sjednocen, ale to v publikaci tohoto typu nijak neruší. Jen jednou zaznamenáváme chybný gramatický rod jmeného přísudku („Stanovisko... není na několika řádcích snadno vystižitelná“ [správně *vystižitelné*], viz s. 23). Tu a tam zůstal vytištěný překlep („vzkříšen“ místo „vzkříšení“ na s. 22 apod.). Editoři nestačili sjednotit používání zkratky pro Národní archiv, který v průběhu přípravy sborníku změnil své jméno, na což ale výslovně upozorňují (s. 4). Sborník obsahuje také 32 stran barevných celostránkových příloh, které bohatě ilustrují témata jednotlivých článků a dodávají publikaci patřičný lesk. Zejména je zde reprodukováno 8 různých historických vyobrazení vřavy u františkánského kláštera při řádění lůzy v roce 1611. Škoda, že chybí vyobrazení provinciála Bernarda Sanniga, jehož výročí je část sborníku věnována. Ačkoliv sborník vyšel v Karmelitánském nakladatelství, které většímu své produkce věnuje spíše duchovní literatuře popularizačního rázu, tento titul by pro svou vědeckou hodnotu neměl ujit pozornosti akademické veřejnosti.

Jiří Žurek (Praha)

Theodor Mommsen e gli studi sul mondo antico dalle sue lettere conservate nella Biblioteca Apostolica Vaticana, (Hrsg.) MARCO BUONOCORE. (Università di Roma 'La Sapienza'. Pubblicazioni dell'Istituto di Diritto Romano e dei Diritti dell'Oriente Mediterraneo, 79.)

Napoli, Jovene Editore 2003, XVI + 427 S. ISBN: 88-243-1492-9.

Am 1. November 2003 jährte sich zum hundertsten Male der Todestag von Theodor Mommsen. Dies war ein Anlaß für M. Buonocore, *Scriptor Latinus* und *Archivista Capo* an der *Biblioteca Apostolica Vaticana*, nach mehreren Vorarbeiten [A(nm). 3] die 222 Briefe und sonstigen Notizen von der Hand M.'s zu veröffentlichen, die er in den reichen handschriftlichen Beständen dieser Bibliothek finden konnte, ohne – verständlicherweise – Vollständigkeit garantieren zu können. Aber er möchte auch, daß seine Bemühungen vor allem als ein persönlicher Tribut gegenüber M. verstanden werden, der 1883 eines seiner monumentalen Vorhaben, Bd. IX und X des *Corpus Inscriptionum Latinarum*, veröffentlichte (S. 3). Dazu muß man wissen, daß B. damit beschäftigt ist, im Auftrag der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften einen Teil des Bandes IX auf den neuesten Stand zu bringen. Schließlich darf nicht vergessen werden, daß 1853, also 150 Jahre vor dem Erscheinen des vorliegenden Bandes, die Berliner Akademie den Beschluß faßte, das Projekt des *Corpus Inscriptionum Latinarum* in Angriff zu nehmen, was im Brief Nr. 22 an de Rossi seinen Niederschlag gefunden hat.

Andrea Di Porto stellt als Repräsentant des genannten Instituts den Hrsg. und das Buch in seinem Vorwort (S. XV-XVI) vor. Darauf informiert B.

den Leser in der Einführung (S. 1-37) ausführlich über die zehn bekannten Empfänger und den Inhalt der Briefe. Die Schriftstücke selbst werden (S. 39-380) nach Adressaten geordnet dargeboten, und zwar in der Weise, daß die Reihenfolge der Konvolute durch das Jahr bestimmt ist, in dem der erste Brief an den betreffenden Empfänger gerichtet wurde. Register der in der Einführung, den Briefen und den erläuternden Anmerkungen erwähnten Personen und zitierten Stellen aus literarischen, handschriftlich-archivistischen und epigraphischen Quellen (S. 381-427) schließen den Band ab.

Im Jahre 1852 schrieb M. aus Zürich an Otto Jahn: „Henzen schreibt fleißig und überhaupt wird meine Korrespondenz nachgerade eine europäische, leider! Aber das bringt der *orbis Romanus* mit sich.“¹ Viele dieser Briefe sind glücklicherweise bei Privatpersonen und vor allem in Archiven und Bibliotheken erhalten geblieben, aber relativ wenige sind bisher publiziert worden (A. 57. 338. 615).² Hervorhebung verdient die

¹ THEODOR MOMMSEN – OTTO JAHN, *Briefwechsel 1842-1868*, hrsg. von LOTHAR WICKERT, Frankfurt am Main 1962, S. 124.

² Inzwischen liegt der Briefwechsel mit Wilamowitz-Moellendorff in einer neuen, ungekürzten Edition vor: „*Aus dem Freund ein Sohn.*“ *Theodor Mommsen und Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Briefwechsel 1872-1903*, hrsg. und kommentiert von WILLIAM M. CALDER III – ROBERT KIRSTEIN, I-II, Hildesheim 2003. – Zum Briefwechsel mit Jahn siehe auch BERNHARD RINK – REINHARD WITTE, *Einundzwanzig wiederaufgefundene Briefe Mommsens an Jahn*, in: *Philologus* 127, 1983, S. 262-283.

Anregung, die B. in A. 57 gibt, eine Gesamtausgabe der Briefe M.'s zu veranstalten. So gewaltig ein solches Projekt wäre, so möchte man doch noch ergänzen: Soweit auch die Gegenbriefe erhalten geblieben sind, sollten diese hinzugefügt werden. In der vorliegenden Briefedition ist dies nicht immer geschehen, wo es möglich gewesen wäre, aber dankenswerterweise sind doch häufig Briefe der Adressaten, insbesondere von de Rossi, von dessen Briefen an M. 93 Kopien in der *Biblioteca Vaticana* erhalten sind (A. 8), und andere Briefe in die Kommentare einbezogen worden. Ein weiterer Vorschlag B.'s an derselben Stelle ist, alle Personen zusammenzustellen, auf die M. im *CIL* Bezug genommen hat.

Die Autographe M.'s, die in dem vorliegenden Bd. ediert werden, stehen auf unterschiedlichen Schriftträgern (*lettere, biglietti, cartoline ed altro*: A. 6), die im allgemeinen vom Hrsg. nicht näher bezeichnet worden sind. Folgende Personen sind die Empfänger:

Nr. 1-10 (1846-1883) an Giulio Minervini (1819-1891), Nr. 11-148 (1847-1893) an Giovanni Battista de Rossi (1822-1894), Nr. 149-157 (1854-1867) an Federico Odorici (1807-1884), Nr. 158-159 (1862-1878) an Unbekannte, Nr. 160-166 (1864-1903) an Pasquale Villari (1827-1917), Nr. 167 (1875) an Giuseppe Fiorelli (1823-1896), Nr. 168 (1878) an Giulio Gabrielli (1832-1910), Nr. 169-201 (1878-1887) an Enrico Stevenson iunior (1854-1898), Nr. 202-217 (1880-1883) an Rodolfo Amedeo Lanciani (1845-1929), Nr. 218 (vor 1883) an Matteo Ricci Petrocchini (1826-1896), Nr. 219-222 (1901) an Giovanni Mercati (1866-1957).

Die Texte werden vollständig und originalgetreu wiedergegeben unter Verwendung von geschweiften Klammern

zur Kennzeichnung von Streichungen durch M., von spitzen und eckigen Klammern für Auflösungen von Abkürzungen und Ergänzungen von Lücken durch den Hrsg. (A. 5). Was die Vollständigkeit betrifft, so merkt B. (A. 415) an, sei es nicht immer leicht gewesen, die Scheden zu finden, die M. seinen Briefen beigefügt hatte.

Der erste Brief an Minervini ist in französischer Sprache abgefaßt, fast alle übrigen Texte in italienischer Sprache. Ausnahmen bilden (in lateinischer Sprache) Nr. 36 an de Rossi und Nr. 158 „*Evanescunt auctores, manet scientia*“, eine Notiz, die keinem Empfänger zugeordnet werden kann. Ein deutscher Absatz steht in Nr. 58, einer Mitteilung, die nicht direkt an de Rossi gerichtet ist. S. 75 in Nr. 14 (1850) schreibt M. an de Rossi: „Permetta che le riscriva nell’idioma Italiano che non vorrei scordare affatto e me ne servo per l’esercizio mio se non pel suo piacere.“ Vgl. zum selben Thema schon S. 74 in Nr. 13 aus demselben Jahr. M.’s Sprachfertigkeit im Italienischen zu beurteilen kommt schwerlich jemandem zu, dessen Muttersprache nicht Italienisch ist, doch darf ein solcher vielleicht seinen Eindruck äußern, daß sich M. spätestens 1855 gut in die italienische Sprache eingewöhnt hat.

Mit de Rossi verband M. eine von beiden Seiten immer wieder aufs neue beschworene Freundschaft, und auch Minervini (Nr. 8: „*amici di trent’anni*“), Fiorelli, Gabrielli und gelegentlich auch Lanciani werden als „amico“ angedredet, vgl. auch Nr. 152 an Odorici: „*La prego di continuarmi la preziosa sua amicizia*“, wenn er ihn auch mit „Signore“ anredet. Dennoch stehen in den vorliegenden Texten Bemerkungen, die über wissenschaftliche Meinungsäußerungen hinausgehen, nicht im Vordergrund. Sie finden sich vor allem aus Anlaß freudiger oder

trauriger Ereignisse (Hochzeiten, Krankheiten, Todesfälle). So schreibt M. nach dem Tode seiner Tochter Käthie an de Rossi, nachdem ihm dieser sein Beileid ausgedrückt hat (Nr. 87 vom 22.11.1880): „*La vostra lettera mi ha fatto sentire che siamo amici, non è una novità, ma me ne ha fatto l’effetto, così vivamente mi toccarono il cuore le vostre parole. Ognuno combatte colla vita come può o piuttosto come Dio vuole che possa. Così faccio anch’io, combatto e lavoro.*“ Dieser Schlag traf M. am 10.11.1880 (A. 541), also bald, nachdem in der Nacht vom 11. zum 12. 7. durch einen Brand im Hause M.’s ungeheure Schäden angerichtet worden waren (A. 525 und 677, wo B. von dem Verlust von ca. 40.000 Büchern und in Arbeit befindlichen Manuskripten spricht). Mit größter Bewunderung liest man, wie M. nach diesem Ereignis stark genug war, seine Arbeit fortzusetzen. Freilich mehren sich danach verständlicherweise pessimistische Aussagen, aber auch nach dem Tod von Henzen am 27.1.1887 (A. 715) gab ihm sein Pflichtbewußtsein Kraft: „*Ma dobbiamo fare il dovere, per quanto dura la vita impoverita*“ (S. 244 an de Rossi). Scharfe Urteile über Personen, wie man sie zuhauf etwa in dem Tagebuch der französisch-italienischen Reise 1844/1845 oder in dem Briefwechsel mit Otto Jahn findet, sucht man nahezu vergebens (vgl. etwa zu Wilmanns und seiner Arbeit S. 158 und 160, zu Helbig S. 235, zu Seck S. 252). Wo es Wertungen gibt, handelt es sich gewöhnlich um die Qualität von Inschriftensammlungen. Öfter kommen M.’s Meinungsverschiedenheiten mit dem Jesuiten Raffaele Garrucci zur Sprache, die, ebenso wie die Beurteilungen von Inschriftensammlungen, vom Hrsg. durch Zitate aus dem *CIL* verdeutlicht werden, vgl. zu Garrucci A. 89. Hier geht es nicht um Religion, son-

dern um Garruccis unsaubere Arbeitsweise. Meinungsverschiedenheiten treten selbstverständlich auch in der Diskussion von Inschrifteninterpretationen mit M.'s Briefpartnern zutage, aber sie werden sachlich ausgetragen. Einmal freilich bricht M. die Diskussion mit de Rossi ab: „... non è possibile sviluppare l'argomento epistolicamente e molto meno vantaggiosamente“ (S. 230). Wo es um christliche Inschriften geht, vertraut M. seinem Freund de Rossi voll und ganz. Wo aber der Glaube mit ins Spiel kommt wie in der Gestalt des P. Sulpicius Quirinius (*CIL* III 6687 = *ILS* 2683), wählt M. vorsichtige Formulierungen, um Streit mit de Rossi zu vermeiden (Nr. 113). Keine Einigkeit mit de Rossi gibt es allerdings bei der Beurteilung von Ereignissen im Zusammenhang mit dem „Kulturkampf“ unter Bismarck (A. 584).

In den Briefen an die meisten Adressaten geht es um die Diskussion von Inschrifteninterpretationen, so z. B. auch in den Briefen an Minervini, Archäologen in Neapel, den M. zweifellos im Zusammenhang mit der Arbeit an den *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae* (erschienen 1852) kennengelernt hatte. M. verhehlt nicht seine Vorbehalte gegenüber der antiquarischen Arbeitsweise neapolitanischer Gelehrter (S. 53: Wenn er ihnen ein Werk wie die *IRNL* zugebraut hätte, dann hätte er diese Arbeit nicht selbst übernommen – „Creda pure, che se vi fosse stata alcuna ragionevole speranza di ottenere una tale raccolta da Napoli, io non vi avrei messe le mani“). Von M.'s Weitblick mit Rücksicht auf künftige Arbeiten zeugt sein Vorschlag gegenüber Minervini, die neue Serie des *Bullettino Archeologico Napoletano* zu teilen in Aufsätze und *Addenda et Corrigenda* (wie man das heute nennen würde) zu den *IRNL* (S. 55).

B. weist (S. 10) auf die Aussagekraft hin, die gewisse Briefe für M.'s Verhältnis zur italienischen Kultur in der 2. Hälfte des 19. Jh. besitzen. Er nennt in diesem Zusammenhang die erwähnten Schreiben an Minervini und die neun Briefe an Odorici, der u. a. in elf Bänden die Geschichte von Brescia behandelte und ein aktiver Politiker seiner Zeit war; an M. schickte er Inschriftenmaterial zu *CIL* V. In diesen Zusammenhang kann man auch die singulären Briefe an Fiorelli, Gabrielli und Ricci stellen, jener der bekannte Begründer der *Notizie degli Scavi di Antichità*, der zweite ebenfalls ein Archäologe, der in Ascoli zahlreiche Ämter bekleidete, der dritte schließlich (bei dessen Identifizierung B. Schwierigkeiten hatte) ebenso wie Gabrielli Helfer M.'s bei der Vorbereitung von *CIL* IX. Als Indiz für die enge Verbindung M.'s mit den italienischen Intellektuellen der Zeit und die Möglichkeiten des wechselseitigen kulturellen Austausches zwischen Deutschland und Italien sieht B. (S. 16f.) auch die Briefe an Villari, einen bekannten Historiker und Politiker seiner Zeit, Mitglied der *Accademia dei Lincei*, der M. 1903 zum Internationalen Historikerkongreß nach Rom einlud. M. folgte freilich der Einladung nicht (Nr. 166); sein Leben sei gelebt. Aber auch in diesem hohen Alter war M.'s Arbeitskraft noch nicht erlahmt, wie etwa die Briefe Nr. 219-222 aus dem Jahre 1901 zeigen: Für die lateinische Übersetzung des Rufinus von Eusebius' Kirchengeschichte bat er Mercati, der damals zum Mitarbeiterstab der *Biblioteca Vaticana* gehörte, hartnäckig um die Kollation der Handschrift *Vat. Lat. 822*, die Mercati selbst vornahm, nachdem, wie M. deutlich zum Ausdruck brachte, eine andere Person versagt hatte. Als M. starb, hinterließ er das fertige Ms. (A. 1158).

So aussagekräftig die genannten Schreiben sind, so dürfte der an M.'s Arbeitsweise interessierte Leser doch am meisten gefesselt werden durch die Briefe an de Rossi, Stevenson und Lanciani. De Rossi gehörte mit M. und Henzen zu dem Dreierteam, das die Herausgabe der Inschriften der Stadt Rom für *CIL VI* übernommen hatte. De Rossi, seit 1843 als *Scriptor Latinus* an der *Biblioteca Vaticana* beschäftigt, war nicht nur für die Edition der *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* (außerhalb des *CIL*) zuständig, zu deren Fertigstellung M. ihn immer und immer wieder mahnte (vgl. A. 739), sondern er erhielt auch ständig Anfragen von M. zu christlichen Inschriften aus anderen Gebieten Italiens und aus den Provinzen, besonders den afrikanischen. Andererseits versorgte M. ihn mit christlichen Inschriften, die er selbst in Handschriften fand. Es fällt auf, daß der letzte in der Ausgabe befindliche Brief vom 11. 3. 1893 stammt, während de Rossi erst am 20. 9. 1894 nach schwerer Krankheit starb. Man mag kaum glauben, daß der Freund nur so lange von Interesse war, wie er auf Anfragen antworten konnte. Vielmehr darf man wohl eher annehmen, daß während des fraglichen Zeitraums keine neuen Fragen anfielen, wie es auch zwischen 1847 und 1893 mehrmals längere Zeiten des Schweigens gab, z. B. zwischen Nr. 32 (10. 2. 1862) und Nr. 33 (29. 1. 1863). In diesem Brief schrieb M.: „Occupati come siamo entrambi, di raro ci scriviamo, e sta bene così, perchè anche dopo lungo silenzio siamo certi di ritrovarci nell'antica società di studj e nell'antica amicizia.“

Stevenson, einer der bedeutendsten Forscher auf dem Gebiet der christlichen Archäologie in der 2. Hälfte des 19. Jh., war Schüler und Mitarbeiter von de Rossi, aber ebenso Mitarbeiter von M., von

dem er fortwährend Aufträge zur Prüfung von Inschriften und sonstigen Fakten erhielt, vor allem zu Bd. IX des *CIL*, der sich damals in Vorbereitung befand. Stevenson war 1878, als der Briefwechsel mit ihm einsetzt, vierundzwanzig Jahre alt. Daher verwundert es nicht, daß M. ihm mitunter die Aufträge ziemlich barsch erteilte, aber er versicherte ihn immer wieder seiner Dankbarkeit, z. B. in Nr. 171 vom 12.9.1878: „Voglio sperare ch'Essa mi dia qualche occasione di mostrarmi grato per gli ottimi suoi servizj. Vecchio come sono, non avrei mai potuto rifare questo lavoro della mia gioventù (M. spielt auf die *IRNL* an) senza l'ajuto degli ottimi giovani che ora entrano nel campo, e mi gode il cuore, che fra questi posso contare anche un Italiano.“ Ähnlich äußerte er sich im folgenden Jahr am Ende von Nr. 182.

Antworteten de Rossi und Stevenson hauptsächlich auf Fragen M.s, so teilte Lanciani, der berühmte Erforscher der römischen Topographie, offenbar aus eigenem Antrieb Neufunde aus Rom mit, die M. dann mit ihm diskutierte. Dabei ging es vor allem um Denkmäler der *virgines Vestales maximae*, um *loca* des Amphitheaters und um das Grabmal des Marcus Artorius Geminus (vgl. A. 1048).

Es ist überwältigend, mit welcher Ausführlichkeit B. seine Einführung und vor allem die Briefe mit erläuternden Anmerkungen versehen hat. Da gibt es wohl keinen Namen und keine Handschrift ohne weiterführende Informationen, mitunter von großem Umfang. Da B. schon anderweitig über viele Themen gearbeitet hatte, die in den Briefen Erwähnung finden, konnte er hier oft aus dem vollen schöpfen. Wenn der Leser etwas nicht versteht, muß er sich fragen, ob es an seiner Unkenntnis liegt oder ob auch B. die Stelle nicht verstanden hat.

So fragt man sich z. B. in Nr. 57 (1876), warum de Rossi unter Umständen eine falsche Aussage machen soll. Keine Erläuterungen gibt es in der Regel zur Anordnung der Texte, die oft von seiten M.'s nicht datiert worden sind. Hierzu ist man auf B.'s Bemerkungen in A. 6 und 7 angewiesen.³ Oft ist auch nicht zu sehen, wo M. die Briefe zur Post gegeben hat. In den meisten Fällen ist zwar im Briefkopf seine Wohnanschrift in

Charlottenburg bei Berlin vermerkt, aber das besagt nichts über den Absendeort, den der Leser häufig aus Form und Inhalt der Mitteilungen erraten muß, wenn nicht z. B. „Roma“ dabei steht, vgl. etwa Nr. 29-32, 44-47, 107-109, 124-125, 200-201, die mit Sicherheit oder großer Wahrscheinlichkeit in Rom verfaßt wurden. Zu Nr. 58-72 notiert B. in A. 424 ausnahmsweise, daß die Mitteilungen in Rom geschrieben wurden.

³ Nach dem dort beschriebenen Prinzip ist zwischen Briefen an de Rossi mit den Daten 13. 7. 1887 und 9. 9. 1889 die Nr. 134 eingeordnet, eine lateinische Widmung für Wilhelm Henzen, zu der de Rossi vermerkt hat: „l'autore è Mommsen?“ Henzen war 31 Jahre lang 1. Sekretär des römischen Instituts, bis zu seinem Tode im Jahre 1887 (vgl. A. 61), daher ist der Text also zu diesem Jahr eingeordnet. Aber die Widmung trägt das Datum MENSE IVLIO MDCCCLXVII. 1816 geboren, war Henzen 1866 fünfzig Jahre alt geworden. Wurde der Text nachträglich zum 50. Geburtstag hergestellt? Das ist weniger wahrscheinlich. Die Lösung ist wohl eher in Z. 2-3 zu suchen, wo es heißt: PER ANNOS XXV / INSTITVTI ARCHAEOLOGICI ROMANI MODERATORI. Zweiter Sekretär wurde Henzen erst 1845, aber die Rechnung von 25 Jahren würde aufgehen, wenn man berücksichtigt, daß Henzen 1842 mit dem Institut in Berührung kam. Als unbesoldeten Hilfsarbeiter, der er zuerst war, konnte man ihn freilich nicht ernsthaft als MODERATOR bezeichnen. Ist die Widmung vielleicht ein Scherz? Vgl. zu seiner Biographie: *Wilhelm Henzen und das Institut auf dem Kapitol. Aus Henzens Briefen an Eduard Gerhard*, Ausgewählt und hrsg. von HANS-GEORG KOLBE, Mainz 1984 (Das Deutsche Archäologische Institut. Geschichte und Dokumente, 5), S. XVI.

Viele Werke M.'s werden in den vorliegenden Autographen erwähnt, z. B. Ausgaben, die er für die *Monumenta Germaniae Historica* besorgte, die erwähnte Edition des Rufinus für die *Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, die *Römische Geschichte*, das *Römische Staatsrecht* sowie zahlreiche kleinere Schriften. Man kann beobachten, wie langfristig viele Unternehmungen geplant und vorbereitet wurden (z. B. taucht schon 1849 der Plan für *CIL I* auf, vgl. S. 71, 1852 der Plan für die *Ephemeris epigraphica*, vgl. S. 89), und man kann an dem Fortgang teilnehmen. In ganz besonderem Maße gilt dies für seine Arbeiten am *CIL*, insbesondere an den Bänden V, IX und X, aber auch an Bd. VIII nach dem Tode von Gustav Wilmanns. Der Leser fühlt sich bei der Lektüre vieler Briefe geradezu in die Werkstatt des *CIL* versetzt. Wer heutzutage unbefangen das *CIL* konsultiert, kann nicht ahnen, welche Mühewaltung notwendig war, bis die Bände dieses monumentalen Werkes zum Druck besorgt werden konnten. Der Beobachter sieht aber auch, daß ein solches Unternehmen von Anfang an ohne internationale Zusammenarbeit, die heutzutage in aller Munde ist, unmöglich war und daß die Mitarbeiter aus unterschiedlichen Nationen trotz weltanschaulicher Unterschiede zu Freunden zusammenwuchsen. Es ist ein glückli-

cher Umstand, daß gerade ein heutiger auswärtiger Mitarbeiter am *CIL*, Marco Buonocore, Zugang zu diesen Briefen hatte und sie nach mühsamer Sichtung der Bestände mit reichen Kommentaren zum Druck besorgt hat. Dafür gebührt ihm Dank und Anerkennung.

Hans Krummrey (Berlin)